મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, કાળુપુર, અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૫,૦૦૦, માર્ચ, ૧૯૪૭

અનુક્રમણિકા

નિવેદન

આ નાનકડી ચોપડીનું નામ કહી દે છે કે, એ વ્યાકરણ નથી, પરંતુ તેમાં પ્રવેશ કરાવનાર સામાન્ય ભોમિયો અને શરૂનો મદદનીશ છે. વિદ્યાપીઠ તરફથી ચાલતી હિંદુસ્તાની 'પહલી' અને 'દૂસરી' પરીક્ષાઓ દ્વારા, તે ભાષામાં સીધો પ્રવેશ પામેલાને ધીમે ધીમે તે ભાષાના વ્યાકરણમાં પ્રવેશ પણ કરાવવો જોઈએ; તો પ્રત્યક્ષ ભાષામાં પ્રવેશ કરનારાને વ્યાકરણ પણ પોતાની આંગળી ઝાલવા આપી શકે. તે વિચારથી હિંદુસ્તાની પ્રચાર પરીક્ષામાં તીસરી પરીક્ષાના અભ્યાસ-ક્રમમાં વ્યાકરણ-પ્રવેશનો વિષય રાખવામાં આવ્યો છે. સામાન્યતઃ નીરસ નહિ તોય કઠણ ગણાતા આ વિષયમાં પ્રયાણ કરવાની સરળ સીધી પદ્ધતિ જ્ઞાત ઉપરથી અજ્ઞાત ઉપર જવાની જ હોય. તે અનુસાર, આ ચોપડીમાં ગુજરાતીની તુલનામાં હિંદુસ્તાની વ્યાકરણનાં કેટલાંક મુખ્ય બિંદુઓ રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. તે બિંદુઓ શ્રી. નગીનદાસ પારેખે તૈયાર કરેલાં છે. અને અગાઉ એક લેખરૂપે 'પ્રસ્થાન' માસિકમાં ઈ. સ. ૧૯૩૯માં પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. તે એમણે પ્રાથમિક શાળાનાં સાત ધોરણ ભણેલા નવા શિક્ષકો આગળ વ્યાખ્યાન રૂપે ચર્ચેલાં. એ અંગે તેમણે જ એના આદિમાં કરેલું નિવેદન અહીં ઉતારવાથી તેનો સારો પરિચય મળી જશે :—

"ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં આ વર્ષના (૧૯૩૯) જાનેવારી માસથી મે માસ સુધી જે શિક્ષક તાલીમ વર્ગ ચાલ્યો હતો, તેના અભ્યાસક્રમમાં હિંદુસ્તાનીને પણ સ્થાન હતુ. હિંદુસ્તાની ભાષાના એ અભ્યાસને અંગે એ વર્ગ આગળ મે બે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતા. એ વ્યાખ્યાનોનો હેતુ એટલો હતો કે, એ શિક્ષકો વર્ગનો અભ્યાસ પૂરો કરી પોતાને સ્થાને પહોંચી જાય ત્યાર પછી પણ હિંદુસ્તાનીનો અભ્યાસ કરવા ધારે તો કરી શકે એવી કેટલીક સૂચનાઓ એમને આપવી, અને હિંદુસ્તાની શીખવવામાં શરૂઆતમા જે કેટલીક મુશ્કેલીઓ પડે છે, તેને વટાવવામાં બનતી મદદ કરવી. એ વર્ગમાં સૌ શિક્ષક ભાઈઓને એ વાતો ખૂબ

રસિક અને ઉપયોગી માલૂમ પડી હતી, અને ત્યાર પછી બીજી બે ત્રણ જગાએ પણ મેં એની એ વાતો કરી ત્યાં પણ એને સારો આવકાર મળ્યો હતો. એટલે મને થયું કે, આવી સામાન્ય વાતો પણ રાષ્ટ્રભાષાના ગુજરાતી અભ્યાસકોને ઉપયોગી થની હોય તો એને લેખરૂપે પ્રગટ કરવામાં વાંધો નથી ”

બલ્કે, હવે તેને પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ કરી હિંદુસ્તાની ભાષાના બહોળા ગુજરાતી અભ્યાસક વર્ગ આગળ મૂકવામાં આવે છે. આ વાતો અધ્યાપનની કસોટીએ ઊતરી ચડી છે; તેનાથી વિદ્યાર્થીને મદદ થશે, એ પ્રયોગસિદ્ધ વસ્તુ છે. એટલે એ મુખ્યત્વે જેવી ને તેવી ઉતારવામાં આવી છે. પુસ્તકરૂપે મૂકવા માટે, એટલો ફેરફાર કર્યો છે કે, તેનાં ઘટતાં પ્રકરણો પાડવામાં આવ્યાં છે, અને ફરી બધું જોઈ જતાં જ્યાં કાંક સુધારવા વધારવા જેવું લાગ્યું છે, ત્યાં તેમ કરવામાં આવ્યું છે. અને એવાં સ્થાનો જૂજ છે. આ ખંડ શ્રી. હંસરાજજી અને શ્રી. વિઠ્ઠલદાસે તૈયાર કર્યો છે.

આ ઉપયોગી વ્યાખ્યાનોની સાથે જો હિંદુસ્તાની રૂપાખ્યાનો જોડવામાં આવે તો અભ્યાસીને સારી મદદ થઈ શકે. તેથી નામ, સર્વનામ તથા ક્રિયાપદનાં રૂપોનો બીજો ખંડ આપવામાં આવ્યો છે.

બીજો એક ખ્યાલ / એવો હતો કે, સામાન્ય રીતે આપણે ગુજરાતીઓ જે ભૂલો હિંદુસ્તાનીમાં કરીએ છીએ તે વિષે ધ્યાન દોરતું કેટલુંક સાહિત્ય એકઠું કરીને ત્રીજા ખંડ રૂપે આપવું. આ કામ કેટલુંક તો શ્રી. નગીનદાસના વિવેચનમાં થઈ જ ગયું છે. એટલે એક અલગ ખંડ કરવાનું માંડી વાળ્યું છે. છતાં જો શિક્ષકો અને પ્રચારકો આવી સામગ્રી એકઠી કરતા રહે અને અમને પહોંચાડે, તો એ ધોરણે કાંઈક ઉમેરો કરી શકાય. સૌને વિનંતી છે કે તેઓ આમાં મદદ કરે. અને બીજી રીતે પણ આ ચોપડીને વધારે ઉપયોગી બનાવવાને માટે સલાહ સૂચનાઓ મોકલી આભારી કરે. આ બધાનો ઘટતો ઉપયોગ નવી આવૃત્તિમાં કરવામાં આવશે. દરમિયાન આ ઉપયોગી નીવડેલાં વ્યાખ્યાનો અને રૂપાખ્યાનમાળા પ્રચારકો તથા અભ્યાસીઓને ઠીક મદદરૂપ થશે, એવી આશા છે.

૫–૩–’૪૭

મગનભાઈ દેસાઈ

હિન્દુસ્તાની વ્યાકરણ પ્રવેશ

ખંડ ૧

હિંદુસ્તાની અને ગુજરાતી

૧

બે વચ્ચે સામ્ય અને ભેદ

ઉત્તર હિંદની આપણી પ્રાંતિક ભાષાઓ હિંદી, બંગાળી, ગુજરાતી, મરાઠી વગેરેમાં પરસ્પર ખૂબ સામ્ય રહેલું છે. એ સામ્ય આ ૭ બાબતોમાં છે:

૧. શબ્દભંડોળમાં
૨. વાક્યરચનામાં
૩. રૂઢિપ્રયોગોમાં
૪. કહેવતોમાં
૫. પ્રાચીન સાહિત્યની ભૂમિકામાં, અને
૬. લોકજીવનની ભૂમિકામાં.

૧. શબ્દભંડોળ

સૌથી પહેલાં આપણે શબ્દભંડોળની વાત લઈએ. આ બધી જ ભાષાઓમાં સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો સારા પ્રમાણમાં વપરાય છે, જેવા કે, धर्म, प्रजा, भक्ति, नीति એટલે એક ભાષા બોલનાર અને સમજનારને બીજી ભાષામાં વપરાતા એ શબ્દો નવા શીખવાના કે જાણવાના રહેતા નથી.

સંસ્કૃત તદ્ભવ શબ્દોનો જથો પણ એ બધી ભાષાઓમાં મોટો છે. હાથ, નાક, દાંત, ઘર વગેરે તદ્ભવ શબ્દો લગભગ એક જ રૂપે એ ભાષાઓમાં પ્રચલિત છે. કેટલાક તદ્ભવ શબ્દોનાં રૂપો ભિન્ન હોય છે, પણ તે ભેદ એવો નથી હોતો કે જે કળી ન શકાય. જેમ કે पहुँचना – પહોંચવું; पैठना – પેસવું ૪૦

આ પછી દેશ્ય શબ્દો. દેશ્ય શબ્દો બહુ ઓછા એવા મળે કે જે બધે પ્રચલિત હોય, કારણ એ શબ્દો તે તે પ્રાંતના તળના શબ્દો રહ્યા.

ત્યાર પછી આપણે અરબી, ફારસી શબ્દો લઈએ. આ શબ્દો આપણી બધી ભાષાઓમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં વપરાય છે, અને હિંદુસ્તાનીને બાદ કરતાં ગુજરાતીમાં તે વધારે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વપરાય છે. બંગાળી, મરાઠીમાં એ શબ્દોની કંઈક વધારે વિકૃતિ થયેલી માલૂમ પડે છે. આમ છતાં जरूर, ज़रा, होश, ख़बर, વગેરે અનેક શબ્દો એવા છે કે જેને ઓળખતાં કે સમજતાં કશી મહેનત જ ન પડે.

છેવટે આવ્યા અંગ્રેજી શબ્દો. આ શબ્દો મોટે ભાગે અવિકૃત જ રહ્યા છે. જે કેટલાક શબ્દોમાં ફેર પડ્યો છે તે પ્રાંતિક ઉચ્ચારણનો ફેર છે. આમ છતાં સ્ટેશન, કૉલેજ, ટિકિટ (હિં૦ માં इस्टेशन, कालिज, टिकट) વગેરે શબ્દો થોડાઘણા વિકૃતરૂપે પણ પારખતાં વાર લાગતી નથી.

આમ આપણે જોયું કે હિંદી, મરાઠી, બંગાળી અને ગુજરાતીમાં ભાષા-ભંડોળનું સામ્ય ઠીક ઠીક છે.

૨. વાક્યરચના

હવે આપણે વાક્યરચનાની વાત લઈએ. આ બધી ભાષાઓમાં સામાન્ય રીતે વાક્યરચના પણ એક જ પ્રકારની છે. આ બધીય ભાષાઓમાં પદોનો અન્વય સામાન્ય રીતે આવા ક્રમમાં હોય છે: પહેલાં કર્તા, પછી કર્મ, અને પછી ક્રિયાપદ. જેમ કે 'મગન પાઠ વાંચે છે.' કાળવાચક કે સ્થળવાચક પદો સામાન્ય રીતે કર્તા પછી આવે છે. જેમ કે,

મગન કાલે પાઠ વાંચતો હતો. मगन कल पाठ पढ़ता था।
મગન ઘરમાં વાત કરતો હતો. मगन घरमें बात करता था।

અને જો એક જ વાક્યમાં આ બંને પ્રકારનાં પદો આવ્યાં હોય તો કાળવાચક પદ કર્તા પહેલાં અને સ્થળવાચક કર્તા પછી આવે છે. જેમ કે,

કાલે મગન ઘેર નહોતો. कल मगन घर पर न था।

અથવા બંને કર્તા પછી મુકાય તોપણ કાળવાચક પહેલાં અને સ્થળવાચક પછી આવે છે. જેમ કે,

મગન કાલે ઘેર નહોતો. मगन कल घर पर न था।

અહીં એ જણાવવું જોઈએ કે, આ નિયમો એવા નથી કે જેને અપવાદ ન હોય. પણ આ બધી ભાષાઓમાં સામાન્ય રીતે વાક્યરચના આવી હોય છે, એટલું જ કહેવાનો અહીં હેતુ છે.

૩. રૂઢિપ્રયોગ

રૂઢિપ્રયોગ એ દરેક ભાષાની પોતાની વિશેષતા લેખાય છે. તેથી એક ભાષાના રૂઢિપ્રયોગોનો સીધો અનુવાદ બીજી ભાષામાં કરીએ તો અનર્થ જ પેદા કરીએ. એવા વિચિત્ર અનુવાદોનો નમૂનો 'ભદ્રંભદ્ર'માં સ્વ. શ્રી રમણભાઈએ આપણને બતાવ્યો છે. આ વસ્તુ સ્વીકાર્યા છતાં આપણે કહી શકીએ કે, હિંદુસ્તાનીના અને ગુજરાતીના રૂઢિપ્રયોગોમાં ઘણું સામ્ય છે. એ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવા એક જ ઉદાહરણ લઈએ. 'આંખ' શબ્દ એવો છે કે જેના ઉપરથી અનેક રૂઢિપ્રયોગો ગુજરાતીમાં પ્રચલિત છે અને હિંદુસ્તાનીમાં પણ પ્રચલિત છે. હવે નીચે એવા પ્રયોગોની યાદી આપી છે કે જે ગુજરાતીમાં અને હિંદુસ્તાનીમાં સરખી રીતે વપરાય છે:—

આંખ આવવી	ऑख आना
આંખ ખૂલવી	ऑख खुलना
આંખ ખોલવી	ऑख खोलना
આંખના ડોળા	ऑखके डोरे
આંખ દેખાડવી–બતાવવી	ऑख दिखाना
આંખ કાઢવી	ऑख निकालना
આંખ ફરકવી	ऑख फड़कना
આંખ ફાડીને જોવું	ऑंख फाड़कर देखना
આંખ ફોડવી	ऑख फोडना
આંખ લાલ કરવી	ऑख लाल करना
આંખ બંધ થવી	ऑख बंद होना
આંખ મીચીને	ऑख बंद करके, ऑख मूँदकर
આંખ ભરાઈ આવવી	ऑख भर आना
આંખ ભરીને જોવું	ऑख भर देखना
આંખ મારવી	ऑख मारना
આંખમાં ખૂંચવું	ऑखमे चुभना
આંખમાં ધૂળ નાખવી	ऑखोमें धूल डालना

કોઈ પર આંખ રાખવી	किसी पर ऑख रखना
આંખ મળવી	ऑंख लगना

અને આવા બીજા અનેક દાખલાઓ આપી શકાય એમ છે.

૪. કહેવતો

રૂઢિપ્રયોગોની માફક કહેવતો પણ દરેક ભાષાની સ્વતંત્ર હોય છે, એ વાત સાચી છે. પણ હિંદુસ્તાનીમાં એટલી બધી કહેવતો એવી છે કે જે આપણે ત્યાં પણ પ્રચલિત છે. તેથી હિંદુસ્તાની વાંચતાં આપણને તેની ઘણી કહેવતોં આડખીલીરૂપ થતી નથી. અહીં નમૂના તરીકે પાંચ દસ કહેવતો ઉતારું છું :—

१. अंधोमें काना राजा ।	५ ऑखके अंधे, नाम नयनसुख ।
२. अंधेरी नगरी चौपट राजा टके सेर भाजी टके सेर खाजा ।	६. आग लगने पर कुऑ खोदना ।
	७. उलटा चोर कोतवालको डाँटे ।
३. अक़्ल बड़ी कि भैंस ।	८. एक हाथसे ताली नहीं बज सकती ।
४. अधजल गगरी छलकत जाय ।	९. गोदमें लड़का, शहरमें ढिंढोरा ।

૫. પ્રાચીન સાહિત્યની ભૂમિકા

હિંદુસ્તાનના બધા પ્રાંતોના સાહિત્યની પાછળ વેદ, ઉપનિષદ, ગીતા, રામાયણ, મહાભારત અને અન્ય પુરાણોની ભૂમિકા રહેલી છે. આને લીધે વિચાર અને ભાષાનુ ઘણું સામ્ય એ પ્રાંતો વચ્ચે રહેલું છે. આપણા એ પ્રાચીન સાહિત્યથી તદ્દન અજાણ હોય એવો કોઈ પરદેશી ‘રામરાજ્ય’, ‘ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા’, ‘ભગીરથ પ્રયત્ન’ જેવા આપણી ભાષાઓમાં વપરાતા ઢગલાબંધ પ્રયોગો નહીં સમજી શકે. પણ આપણા દેશના માણસને એ સમજવામાં મુશ્કેલી નહીં પડે.

૬. લોકજીવનની ભૂમિકા

એ જ રીતે આપણા દેશમાં લોકજીવનનું પણ એટલું સામ્ય છે કે તે લોકજીવનને લીધે ભાષામાં પ્રચલિત થયેલા પ્રયોગોનો પણ મોટો ભાગ આપણે સમજી શકીએ. વર્ણાશ્રમ, સોળ સંસ્કારવિધિ, રૂઢિઓ, વહેમો અને માન્યતાઓ—આ બધીય વસ્તુઓ ભાષા ઉપર પોતાની છાપ

મારે છે, અને જેટલે અંશે એમાં સામ્ય હોય તેટલે અંશે એ પ્રયોગો સમજવામાં પણ સહેલાઈ થાય. આ રીતે 'તિલાંજલી આપવી' 'ચૂડો ભાંગવો' જેવા પ્રયોગો હિંદુસ્તાનીમાં પણ જોવામાં આવે છે.

આમ આપણે જોયું કે, ઉપર ગણાવેલી ૭ બાબતોમાં હિંદુસ્તાની અને ગુજરાતી વચ્ચે રહેલું સામ્ય આપણને હિંદુસ્તાની ભાષા સમજવામાં ખૂબ ઉપકારક થઈ પડે છે.

બે વચ્ચે ભેદ

પણ આટલા ઉપરથી કોઈ જો એમ ધારી બેસે કે હિંદુસ્તાની અને ગુજરાતી વચ્ચે કશો ફેર જ નથી તો તે બરાબર નથી. આપણી બે ભાષાઓ વચ્ચે, ઉપર બતાવ્યું તેવું સામ્ય હોવા છતાં, એ દરેક ભાષામાં પોતાનુ એટલું વૈશિષ્ટ્ય તો છે જ કે, જો આપણે તે ભાષાનો અભ્યાસ કરવા માગતા હોઈએ, તો એ વૈશિષ્ટ્યનો ધ્યાનપૂર્વક અભ્યાસ કરવો પડે. આ વૈશિષ્ટ્યને, ચર્ચાની સગવડ ખાતર, આપણે દસ મથાળાંમાં વહેંચી નાખીશું :—

૧. ઉચ્ચારભેદ
૨. જોડણીભેદ
૩. અર્થભેદ
૪. લિંગભેદ
૫. પ્રયોગભેદ
૬. કહેવતોની વિશેષતા
૭. વિભક્તિ-વ્યવસ્થાની વિશેષતા
૮. વિશિષ્ટ વાક્યરચના
૯. સ્થાનિક પ્રાચીન સાહિત્યની ભૂમિકા
૧૦. સ્થાનિક લોકજીવનની ભૂમિકા.

આ બાબતો હવે એકે એકે જોઈએ.

વર્ણમાળા અને ઉચ્ચાર

ગુજરાતી અને નાગરી વર્ણમાળા લગભગ એક જ છે, એમ કહીએ તો ચાલે. આ દેવનાગરી અક્ષરોથી આપણે એટલા બધા પરિચિત છીએ કે એને વિષે કંઈ કહેવાની અહીં જરૂર લાગતી નથી.

નાગરી લિપિમાં લખેલા હિંદુસ્તાની લખાણ ઉપર નજર નાખીએ છીએ તો આપણે આપણી વર્ણમાળામાં ન આવતા હોય એવા કોઈ નવા જ વર્ણો જોવા પામતા નથી. માત્ર કેટલાક વર્ણોની નીચે નુક્તો કે બિંદી આવે છે, એ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. જેમ કે, क़, ख़, ग़, ज़, ड़, ढ़, फ़ ઇ૦; અને ક્યાંય 'ળ' જોવામાં આવતો નથી, એ એક વસ્તુ એવી છે કે ઝટ તરી આવે.[૧] 'अ' અને 'ज्ञ' એ રીતે લખાય છે, એ પણ આપણે ઝટ પકડી શકીએ એમ છીએ.

૧. સ્વરોનો ઉચ્ચાર

વર્ણો વિષે આટલું નોંધી હવે આપણે ઉચ્ચાર ઉપર આવીએ. હિંદુસ્તાનીના ઉચ્ચારણમાં ગુજરાતીઓ અથવા પરપ્રાંતીઓ જે ભૂલ વધારે કરે છે તે 'ઐ' અને 'ઔ'ના ઉચ્ચારની. આપણે આ સ્વરોનો ઉચ્ચાર અનુક્રમે 'અઇ' જેવો અને 'અઉ' જેવો કરીએ છીએ. જેમ કે, ઐરી, ઐરાવત, ઔષધ. અને આથી જ હિંદુસ્તાની વાંચતી વખતે પણ આપણે 'बैठना'નો ઉચ્ચાર 'બઇઠના' જેવો કરીએ છીએ, અને 'ख़ौफ़'નો 'ખઉફ' કરીએ છીએ. આ બંને ઉચ્ચારો ખોટા છે. હિંદુસ્તાનીમાં 'ઐ'નો ઉચ્ચાર વિવૃત એ = ઍ થાય છે, એટલે 'बैठना'નો ઉચ્ચાર 'બૅઠના' થાય છે. એ જ રીતે 'ઔ'નો ઉચ્ચાર વિવૃત ઓ = ઑ થાય છે, એટલે 'ख़ौफ़'નો ઉચ્ચાર 'ખૉફ' થાય છે. એ જ પ્રમાણે फ़ौज–ફૉજ, औरत–ઑરત, चौधरी–ચૉધરી વગેરેનું પણ સમજવું. આ વસ્તુ જો

---

૧. કારણ, હિંદુસ્તાનીમાં ळ નથી. એને બદલે र કે ल વપરાય છે. દા. ત., ટાળવું = टारना, टालना.

આપણે ધ્યાનમાં નહીં રાખીએ તો આપણા હિંદુસ્તાની ઉચ્ચારમાં હમેશાં દોષ રહી જ જવાનો. આપણે એટલું યાદ રાખવું કે, હિંદુસ્તાનીમાં બે માત્રા આવે ત્યારે ઉચ્ચાર પહોળો કરવો. આ નિયમને એક અપવાદ છે: જે સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો વપરાયેલા હોય તેમાં આવતા 'ઐ' 'ઓ'નો ઉચ્ચાર સંસ્કૃતના જેવો જ, એટલે કે અનુક્રમે 'અઇ' અને 'અઉ' જેવો કરવો. જેમ કે "स्वैर" અને 'कौरव.'

સ્વરોના ઉચ્ચાર વિષે બીજી એક વાત આપણે ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. આપણે ગુજરાતીમાં હ્રસ્વદીર્ઘનો ભેદ પાળવામાં પૂરતી ચીવટ રાખતા નથી, પણ હિંદીમાં હ્રસ્વદીર્ઘનો ભેદ બોલવામાં પણ ખૂબ ચીવટપૂર્વક પાળવામાં આવે છે. એટલે આપણે જ્યારે 'નીતિ' શબ્દ બોલીએ છીએ ત્યારે કયો હ્રસ્વ અને કયો દીર્ઘ તે પારખવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, પણ જો કોઈ હિંદુસ્તાની માણસ એ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરશે તો એ બાબતમાં લગારે શંકા રહેવા પામશે નહી. એ લોકો હ્રસ્વ સ્વરનો ઉચ્ચાર લગભગ 'અ' જેવો જ કરી મૂકે છે. આથી આપણે જ્યારે હિંદુસ્તાની બોલીએ ત્યારે હ્રસ્વદીર્ઘના ઉચ્ચારણ ઉપર વધારે ધ્યાન આપીએ એ આવશ્યક છે.

૨. બે અનુસ્વાર

અનુસ્વારને પણ સ્વર ભેગાં જ લઈ લઈએ. મેં અહીં બહુવચન વાપર્યું છે, કારણ કે અનુસ્વાર બે છે. ગુજરાતીમાં પણ બે છે અને હિંદુસ્તાનીમા પણ બે છે. હિદુસ્તાનીમાં બંને જુદી જુદી રીતે લખાય છે. આપણે ત્યાં આપણે — શ્રી. બ. ક. ઠાકોરને બાદ કરતાં — એ બે અનુસ્વારો એક જ રીતે લખીએ છીએ, જોકે બંનેનો ઉચ્ચાર જુદો જુદો કરીએ છીએ.

અનુસ્વારનો એક ઉચ્ચાર તો સંસ્કૃતમાં થાય છે તેવો, એટલે કે પાછળ આવતા વ્યજનના વર્ગના અનુનાસિકનો. જેમ કે 'પાંડવ'. એમાં અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર પાછળ આવતા વ્યંજન 'ડ'ના ટ–વર્ગના અનુનાસિક 'ણ'ના જેવો થાય છે, અને એટલે જ એ શબ્દ 'પાણ્ડવ' એમ પણ લખાય છે. 'પંચ'માં તેનો ઉચ્ચાર પાછળ આવતા વ્યંજન 'ચ'ના વર્ગના અનુનાસિક 'ઞ'ના જેવો થાય છે અને એથી

જ એ શબ્દ ‘ પઞ્ચ ’ એમ પણ લખાય છે. અનુસ્વારનો આવો ઉચ્ચાર તીવ્ર કહેવાય છે.

અનુસ્વારનો બીજો ઉચ્ચાર તે કોમળ. એમાં જે વર્ણ ઉપર મીંડું મૂક્યું હોય તે વર્ણને જ નાકમાંથી બોલવાનો હોય છે. આપણો ‘માંડવો’ શબ્દ લઈએ. ‘પાંડવો’ શબ્દને આ શબ્દ દેખાવમાં ખૂબ જ મળતો આવે છે, છતાં એનો ઉચ્ચાર તદ્દન જુદી જ રીતે કરીએ છીએ. એ શબ્દનો ઉચ્ચાર ‘પાંડવો’ને મળતો કોઈ કરે તો તે માણસ ગુજરાતી નથી એમ આપણે તરત જ કહી શકીએ ‘વાંધો’ શબ્દનો ઉચ્ચાર ઘણા મહારાષ્ટ્રીઓ ‘વાન્ધો’ કરે છે, ત્યારે તેઓ આ જ પ્રકારની ભૂલ કરે છે. ‘સ્વ. કાંત’ અને ‘ સૂતર કાંત ’ વચ્ચે, ‘નિંદવું’ અને ‘નીંદવું’ વચ્ચે, ‘કુંડ’ અને ‘કૂંડું’ વચ્ચે પણ આવો જ ઉચ્ચારભેદ રહેલો છે એક રીતે કહીએ તો તીવ્ર અનુસ્વાર એ જ સાચું અનુસ્વાર છે, કારણ કે તે જે વર્ણ ઉપર આવે તેમાંનો સ્વર ઉચ્ચારાઈ રહ્યા પછી (અનુ) તે ઉચ્ચારાય છે. કોમલ અનુસ્વાર તો જે વર્ણ ઉપર આવે છે તેની ભેગો જ ઉચ્ચારાય છે. એટલે કે તે વર્ણને જ નાકમાંથી બોલવો પડે છે.

અનુસ્વારના આ બે ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારો દર્શાવવા માટે હિંદીમાં ભિન્ન ભિન્ન ચિહ્નો વપરાય છે. અનુસ્વારનો તીવ્ર ઉચ્ચાર સામાન્ય અનુસ્વાર વડે દર્શાવાય છે અને કોમળ ઉચ્ચાર ચન્દ્રબિંદુ ँ વડે દર્શાવાય છે. ઘણા નવા શિખાઉ માણસો આ ચંદ્રબિંદુનો ઉચ્ચાર ખોટો કરે છે. બેત્રણ દાખલાથી એ વાત સ્પષ્ટ થશે. चाँदનો ઉચ્ચાર અજાણ્યા માણસો ચોંદ કરે છે. पाँचनો ઉચ્ચાર પોંચ કરે છે. આ બંને ઉચ્ચાર ખોટા છે. એ શબ્દોના ઉચ્ચાર ‘ચાંદ’ અને ‘પાંચ’ એવા જ થાય છે. આ ભૂલ કોમળતાસૂચક ચંદ્રને ઊંધી માત્રા ગણી લેવાને પરિણામે થાય છે, એવું મને લાગે છે.

૩. નુક્તાવાળા વ્યંજન

હવે આપણે વ્યંજનો ઉપર આવીએ. હિંદુસ્તાનીમાં क ख ग ड ढ फ એટલા છ અક્ષરોના બબ્બે ઉચ્ચારો થાય છે અને તે અલગ રીતે દર્શાવવામાં આવે છે. આ અક્ષરોમાંથી क ख ग फ આપણી વર્ણમાળામાં પણ છે અને ફારસી વર્ણમાળામાં પણ છે. એ વર્ણોના

ફારસી ઉચ્ચાર આપણા સંસ્કૃત ઉચ્ચાર કરતાં જુદા હોય છે; માટે તે દર્શાવવા એ વર્ણો નીચે બિંદી કે નુક્તા મૂકવામાં આવે છે: क़ ख़ ग़ फ़.

क़ ख़ ग़ એ ત્રણે કંઠ્ય છે. પણ આપણા क ख ग કરતાં જરા વધારે ઊંડેથી એનો ઉચ્ચાર થાય છે. જો કહેવા હોય તો આપણે એને અતિકંઠ્ય કહી શકીએ. એનો ઉચ્ચાર શબ્દોથી વર્ણન કરીને નહીં બતાવી શકાય, કારણ એ આપણને પરિચિત નથી. એટલે કોઈને મોઢે સાંભળીને જ એ ઉચ્ચાર શીખવો જોઈએ.

फ़નો ઉચ્ચાર સહેલો છે, અને આપણી ભાષામાં એ ઉચ્ચાર આવી ગયો છે. આપણો फ ઉચ્ચારવામાં આપણે બંને હોઠોને બંધ કરીને પછી અંદરની હવાને બહાર કાઢવા માટે એ હોઠોના સંપુટને જાણે એકદમ ફાડી નાખીએ છીએ. પણ આ ફારસી फ़નું ઉચ્ચારણ કરીએ છીએ ત્યારે ઉપલા દાંત નીચલા હોઠને અડવા આવે છે અને વચમાંથી હવા પસાર થઈ જાય છે. અંગ્રેજીમાં પણ 'ફ઼' નો આ ઉચ્ચાર છે. વિદ્યાર્થીઓ તેનો ભેદ બરાબર સમજી શકતા નથી, તેથી ખોટા ઉચ્ચાર કરે છે. તેમને જો આ વસ્તુ આ રીતે સમજાવવામાં આવે તો એ ઉચ્ચારદોષ જરૂર ટાળી શકાય.

અંગ્રેજીના પ્રચારને લીધે ફ઼નો આ ફારસી કે અંગ્રેજી ઉચ્ચાર કેટલાક માણસોની જીભે એવો ચડી ગયો હોય છે કે તેઓ આપણા 'ફ'નો ઉચ્ચાર પણ ખોટી રીતે કરીને 'ફ઼'ના જેવો કરે છે. તેઓ 'ફળ' બોલવાને બદલે 'ફ઼ળ' બોલે છે. 'ફાગણ' બોલવાને બદલે 'ફ઼ાગણ' બોલે છે. આ ઉચ્ચારદોષ પ્રત્યે પણ ધ્યાન દોરવાની અને તેને ટાળવાની જરૂર છે. फ़ને फ બોલીએ એ જેમ દોષ છે તેમ फને फ़ બોલીએ એ પણ દોષ છે. હિંદુસ્તાનીમાં આ બંને ઉચ્ચારો અલગ રીતે લખાય છે, એટલે ગોટાળો થવાનો ભય ઓછો રહે છે: આપણો ફ બિંદી કે નુક્તા વિનાનો અને ફારસી ફ઼ બિંદીવાળો લખાય છે.

આમ આપણે જોયું કે, કોઈ વર્ણનો ઉચ્ચાર જરા જુદો થતો હોય છે, ત્યારે હિંદુસ્તાનીમાં તે લખીને બતાવવામાં આવે છે. આ ઉચ્ચારભેદ સ્પષ્ટ દર્શાવવાની પદ્ધતિને લીધે આપણા જેવા પરભાષાભાષીઓને વાંચવામાં

ખૂબ મદદ મળે છે. પણ એ જ વસ્તુ વળી લખતી વખતે મુશ્કેલી પણ ઊભી કરે છે. કલાપીએ કહ્યું છે ને કે, 'જે પોષતું તે મારતું . . .' એવું જ અહીં પણ બને છે. આપણે હિંદુસ્તાની લખવા બેસીએ છીએ ત્યારે क ख ग फ વર્ણો આવતાં નીચે નુક્તો મૂકવો કે કેમ એ પ્રશ્ન જાગે છે. ઉપરની ચર્ચા ઉપરથી એક વસ્તુ સ્પષ્ટ થઈ હશે કે, આ વર્ણ ફારસીમાંથી આવેલા છે. એટલે કે, જે ફારસી–અરબી શબ્દો હિંદુસ્તાનીમાં વપરાય છે, તેમાં જ એ આવવાના. એટલે લખતી વખતે જ્યારે શંકા પડે ત્યારે એ વાત વિચારવી કે, આ શબ્દ અરબી–ફારસી છે? અરબી–ફારસી ન હોય તો બિંદી મૂકવાની રહેતી નથી. પણ કોઈ શબ્દ અરબી–ફારસી છે કે નહીં એ કેમ જાણવું? એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો એ વિષે એક જાડો નિયમ હું બતાવી શકું કે, જે શબ્દમાં ઘ, છ, ઝ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ, થ, ધ, અને ભ એટલા વર્ણોમાંથી કોઈ વર્ણ આવતો હોય તે શબ્દ ફારસી નથી એમ માનવું, કારણ ફારસીમાં આ વર્ણો જ નથી ફારસી–અરબીની જે મીઠાશ છે, તેનું એક કારણ આ જાણ્યા પછી સમજાઈ જાય એમ છે. આ બધા વર્ણો મહાપ્રાણ છે. અમે ૧૯૩૨માં સાબરમતી જેલમાં હતા ત્યારે દર રવિવારે સવારે સુરતના એક મુસલમાન કેદી અમારા વાડામાં આવીને કુરાનનો પાઠ કરતા હતા, તે જાણે વાંસળી વાગતી હોય એવું મીઠું લાગતું હતું અને અમો ખૂબ આનંદથી સાંભળતા હતા. આ મીઠાશ મહાપ્રાણોના અભાવમાંથી જન્મેલી છે. આટલું સમજ્યા પછી अक्ल, बेवकूफ़, क़त्ल, क़द, क़लममાં क ની નીચે, ख़बर ख़ूबी, आख़र, ख़ुशी માં ख़ની નીચે, ग़ुलाम, मोग़ल, मुर्ग़ी, वक्तग़માં ग નીચે, અને सफ़ेद, फ़र्क़, फ़िसाद, फ़नाમાં फ़ની નીચે બિંદી કેમ મુકાય છે એવો પ્રશ્ન નહીં જાગે.

ज, ज़, झ એમ હિંદીમાં ત્રણ વર્ણો છે. આપણી પાસે પણ 'જ' 'ઝ' અને ઝ઼ એમ ત્રણ વર્ણો છે.* આપણે પણ જુદા જુદા ત્રણ ઉચ્ચાર કરીએ છીએ. જેમ કે, જમરૂખ, ઝાડ અને આઝાદી.

*ગુજરાતી ટાઈપમાળામાં જ, ઝ, ઝ઼ એમ ત્રણ વર્ણો ચાલતા આવેલા છે. પણ અત્યારે આપણે ઝ અને ઝ઼ નો અલગ અલગ ઉપયોગ કરતા નથી એટલે ઝ઼ અલોપ થતો જાય છે.

'આઝાદી'માં ઝનો જે ઉચ્ચાર કરીએ છીએ તે 'ઝાડ'. માંના ઝ કરતાં જુદો છે. 'ઝ' નો ઉચ્ચાર કરતી વખતે આપણે જીભને તાળવે લગાડીએ છીએ, પણ ''ઝનો ઉચ્ચાર કરતી વખતે આપણે જીભને તાળવે લગાડવા પહેલાં થોડી હવા વચ્ચેથી પસાર થવા દઈએ છીએ. અંગ્રેજીમાં was અને is શબ્દોમાં 's'નો જે ઉચ્ચાર થાય છે, તે આ 'ઝ' નો આપણે કરીએ છીએ. આમ આપણી પાસે ત્રણ ઉચ્ચારો છે, આપણે તે જુદી જુદી રીતે દર્શાવીએ પણ છીએ, પણ હિંદુસ્તાનીમાં વ્યવસ્થા જરા જુદી છે. આપણે આ ફારસી 'ઝ' નો ઉચ્ચાર દર્શાવવા માટે મહાપ્રાણ 'ઝ'ની નીચે બિંદી મૂકીએ છીએ. જ્યારે હિંદુસ્તાનીમાં અલ્પપ્રાણ 'જ' ની નીચે બિંદી મૂકવામાં આવે છે. આ વ્યવસ્થાના ભેદને લીધે ઘણો ગોટાળો થાય છે, અને આપણે ગુજરાતીઓ જ્યારે નવા નવા હિંદી શીખીએ છીએ ત્યારે ज़ના ઉચ્ચારમાં મોટે ભાગે ભૂલ જ કરીએ છીએ. આપણે 'ઝ'નો ઉચ્ચાર ફારસી 'ઝ઼' જેવો કરીએ છીએ, એટલે હિંદુસ્તાનીમાં ज़ જોતાં જ આપણે તેનો ઉચ્ચાર ફારસી કરીએ છીએ. હિંદીમાં ज़ નો ઉચ્ચાર તો બરાબર સંસ્કૃત 'ज़' જેવો જ થાય છે. 'ઝટ' 'ઝપાઝપી' વગેરેમાં 'ઝ' નો જે ઉચ્ચાર થાય છે, તે જ मुझे तुझेમાં પણ થાય છે. છતાં આપણે 'મુઝ઼ે' 'તુઝ઼ે' એમ બોલીએ છીએ અને આપણી સ્વભાષા હિંદુસ્તાની નથી એની ઘોષણા કરીએ છીએ. આથી હિંદી વાંચતી વખતે આપણે એટલો ખ્યાલ રાખવો કે, ज એ આપણા 'જ' જેવો જ છે, ज़ એ આપણા 'ઝ' જેવો જ છે, પણ ज़ એ ફારસી-અરબી ઉચ્ચારસૂચક વર્ણ છે* અને તેનો ઉચ્ચાર જીભ તાળવાને અડે તે પહેલાં વચમાં જરા હવા પ્રસાર થવા દઈને કરવાનો છે. જેમ શુદ્ધિના અતિ ઉત્સાહમાં કરાયેલા 'મોસન કાવ્યદોસન લાવ' જેવા ઉચ્ચાર સાંભળીએ છીએ ત્યારે તે જેટલા વિચિત્ર લાગે છે, તેટલા

---

* ज ફારસી અરબીના જુદા જુદા પાંચ વર્ણો ط 'ض 'ژ 'ز 'ذ ઝાલ, ઝ઼ે, ઝા, ઝ઼્વાદ અને ઝોય—ના ઉચ્ચાર દર્શાવવા માટે વપરાય છે એ પાંચેનો સૂક્ષ્મ ઉચ્ચારભેદ તો હિંદુસ્તાનીમાં પણ જળવાયો નથી

જ વિચિત્ર 'मुझे' 'तुझे' 'झंझट', વગેરે શબ્દોમાંના झना ઉચ્ચાર ज़ કરીએ તો તે પણ લાગે છે.

૪. ज्ञ, ड, ड़, ढ, ढ़ વિષે

બે શબ્દો ज्ञना ઉચ્ચાર વિષે કહી આ ઉચ્ચારપ્રકરણ પૂરું કરીશું. 'જ્ઞ'નો ઉચ્ચાર આપણી ચારે ભાષાઓમાં જુદો જુદો થાય છે. આપણે ગુજરાતીમાં 'ગ્ન'ને મળતો, મરાઠીમાં 'દ્ન'ને મળતો, બંગાળીમાં 'ગ્ગઁ'ને મળતો અને હિંદીમાં 'ગિય' કે 'ગ્ય'ને મળતો. 'આજ્ઞા'નો હિંદી ઉચ્ચાર 'આગિયા' જેવો થશે, 'જ્ઞાન'નો 'ગિયાન'–'ગ્યાન'ને મળતો, વગેરે.

હવે રહ્યા ड અને ढ. હિંદુસ્તાનીમાં તેમ ગુજરાતીમાં પણ 'ડ' અને 'ઢ' ના બબ્બે ઉચ્ચાર થાય છે. હિંદુસ્તાનીમાં તે દર્શાવાય છે, ગુજરાતીમાં દર્શાવાતા નથી. 'ડ' અને 'ઢ' જ્યારે શબ્દની શરૂઆતમાં આવે છે ત્યારે તેનો ઉચ્ચાર તદ્દન સ્પષ્ટ, જોરદાર થાય છે. જેમ કે ડગલો, ઢગલો. આ ઉચ્ચાર કરતી વખતે જીભ એ વર્ણને સ્થાને જઈને બરાબર અડે છે,—જાણે નગારા ઉપર ચોબ પડે છે. પણ સડક, અઢી, રૂઢ જેવા શબ્દોમાં જ્યારે 'ડ' અને 'ઢ' અનાદિ હોય છે, એટલે કે શબ્દની વચ્ચે કે શબ્દને અંતે આવ્યા હોય છે, ત્યારે તેનો ઉચ્ચાર જરા અછડતો થાય છે. એ ઉચ્ચાર કરતી વખતે જીભ તે તે વર્ણના સ્થાનને ખૂબ હળવો સ્પર્શ કરે છે, કોઈ વાર નથી પણ કરતી. આ બીજા પ્રકારનો, એટલે કે અછડતો ઉચ્ચાર દર્શાવવા માટે હિંદુસ્તાનીમાં 'ડ' અને 'ઢ' ની નીચે બિંદી મૂકવામાં આવે છે. આથી, પહેલાં કહ્યું તેમ, નવા શિખાઉને વાંચવામાં સગવડ અને લખવામાં અગવડ થાય છે. 'ડ' કે 'ઢ' ની નીચે ક્યારે બિંદી મૂકવી, એ પ્રશ્નનો જવાબ ઉપરની ચર્ચામાં આવી જ ગયો છે. આદિ 'ડ' કે 'ઢ' બિંદી વગરના જ હોય. અનાદિ એટલે શબ્દની વચમાં કે શબ્દને અંતે આવતા 'ડ' કે 'ઢ'ની નીચે બિંદી આવે. આ સામાન્ય જાડો નિયમ થયો. એમાં અપવાદો છે, પણ બહુ થોડા: એક તો તીવ્ર અનુસ્વાર પછી તરત 'ડ' કે 'ઢ' આવે તો તેની નીચે બિંદી ન આવે, જેમ કે मंडप, ठंडैल, कंडा, વગેરે.

૩

જોડણીભેદ

હવે આપણે જોડણી ઉપર આવીએ. ગુજરાતીમાં અને હિંદુસ્તાનીમાં બંને ભાષાંમાં ચાલુ હોય એવા અનેક શબ્દો છે, એ આપણે જોઈ ગયા. પણ એ શબ્દોમાંના ઘણા શબ્દો બંને ભાષામાં (તે તે ભાષાના જોડણીના ઠરેલા નિયમો પ્રમાણે) જુદી જુદી રીતે લખાય છે. જેમ કે, 'ઊઠવું'='उठना'; 'હિંદુ'='हिंदू'. એટલે જ્યારે આપણે હિંદુસ્તાની લખીએ છીએ ત્યારે આપણે એ શબ્દો ગુજરાતીમાં જેમ લખાતા હોય તેમ લખી નાખીએ એ સ્વાભાવિક છે, અને પછી આપણી જોડણી ખોટી પડે છે. એટલા માટે એવા શબ્દો ઉપર વિશેષ ધ્યાન દઈ તેમની હિંદુસ્તાની જોડણી યાદ રાખી લેવી ઘટે.

આવો પહેલો જ શબ્દ મને 'નહીં' યાદ આવે છે. ગુજરાતીમાં આપણે એ શબ્દ બે રીતે લખીએ છીએ: 'નહીં' અને 'નહિ'. હિંદુસ્તાનીમાં એ એક જ રીતે લખાય છે: नही. આપણે પોતે પણ ગુજરાતીમાં પણ 'નહીં'જ લખવાની ટેવ પાડીએ તો એક શબ્દ પૂરતો ગોટાળો થતો અટકે એવો જ બીજો શબ્દ 'શકવું' છે. હિંદુસ્તાનીમાં सकना લખાય છે; આપણે ત્યાં માત્ર સ્વ. શ્રી નરસિંહરાવ 'સકવું' લખતા હતા. આ શબ્દ પણ ખૂબ પ્રચલિત છે, એટલે એની જોડણી ધ્યાનમાં રાખી લેવી જોઈએ. એ જ પ્રમાણે 'सोचना'માં પણ એ લોકો દંત્ય 'स' વાપરે છે. જેમાં शનો स થઈ જાય છે એવો એક બીજો શબ્દ ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે, કારણ કે નહીં તો અર્થમાં ભારે ફેર પડી જવાનો સંભવ છે. આપણે ૪૦ કે ૮૦ તોલાના વજનને 'શેર' લખીએ છીએ, પણ હિંદુસ્તાનીમાં 'सेर' લખાય છે; અને જો આપણે 'शेर' લખીશું તો તેનો અર્થ 'વાઘ' થશે 'એક શેર દૂધ પી ગયો' એમ કહેવા જતાં 'એક વાઘ દૂધ પી ગયો' એવું કહેવાઈ જશે!

ઉપર આપણે એક વસ્તુ નોંધી છે કે હિંદુસ્તાનીમાં ऐનો ઉચ્ચાર 'ઍ' થાય છે. અને औ નો ઉચ્ચાર 'ઑ' થાય છે. એનો અર્થ એ પણ થયો કે, 'ઍ' ને બદલે એ લોકો 'ऐ' લખે છે અને ઑ ને બદલે औ લખે છે. એટલે પહોળા 'ઍ' અને 'ઑ' વાળા જે શબ્દો આપણી અને હિંદુસ્તાની ભાષામાં વપરાતા હોય તે શબ્દો હિંદુસ્તાનીમાં લખતી વખતે બે માત્રા લખવાનું ધ્યાન રાખવું. ઉદા૦ नौकर, क़ैदखाना, मौसम, वैठना, फ़ैसला, फैलाव, कैफ़, कौड़ी, कौन, क़ौल, मौक़ा, વગેરે.

નીચે બીજા એવા કેટલાક શબ્દો આપ્યા છે જેની જોડણી લક્ષમાં રાખવા જેવી છે:

શહેર	शहर	ઊડવું	उड़ना
સાહેબ	साहव, साहिव	ઊલટું	उलटा
બહેન	वहन, बहिन	જાહેર	ज़ाहिर
ઝેર	जहर	તું	तू
મહેરબાન	मेहरबान	જિલ્લો	ज़िला
મહેનત	मेहनत	રૂપિયો	रुपया
મહેમાન	मेहमान	મહિનો	महीना
મહેરાબ	मेहराव	ઘડવું	गढ़ना
ઊખડવું	उखडर्ना	હિંદુ	हिदू
ઊગવું	उगना	દુકાન	दूकान
ઊઠવું	उठना		

આપણે ગુજરાતીમાં અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણ ભેગા આવે ત્યારે બંને મહાપ્રાણો લખવાનો નિયમ કરેલો છે, પણ હિંદીમાં એ પ્રમાણે નથી. એટલે એવા શબ્દો લખતી વખતે આ વસ્તુ ખ્યાલમાં રાખવી. ઉદા૦ પથ્થર पत्थर, વિઠ્ઠલ विट्ठल.

ભવિષ્યકાળનું પહેલા પુરુષ એકવચનનું રૂપ અને વર્તમાનકાળનુ પહેલા પુરૂપ એકવચનનું રૂપ દીર્ઘ 'ઊ' થી લખાય છે. ઉદા૦ रक्खूँगा, वोलूँगी, कसूँ, पकड़ूँ વગેરે.

અર્થભેદ

હવે શબ્દના અર્થમાં ભેદ બાબત જોઈએ.

એક જ શબ્દ ગુજરાતીમાં અને હિંદુસ્તાનીમાં જુદા જુદા અર્થમાં વપરાતો હોય એવા કેટલાક દાખલા મળી આવે છે. આને લીધે આપણે ગુજરાતીમાં પ્રચલિત હોય તે અર્થમાં એ શબ્દ હિંદુસ્તાનીમાં વાપરી બેસીએ, એવું ઘણી વાર બનવા સંભવ છે. આથી કેટલીક વાર તો પરિણામ ખૂબ હાસ્યજનક આવવાનો સંભવ છે. જેમ કે, આપણે તો તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે જ કહીશું કે इस लड़केको लहँगा पहनाओ । પણ સાંભળનાર ઉત્તર હિંદુસ્તાની મોં વકાશીને જોઈ રહેશે કે, આ સાહેબ છોકરાને '**ઘાઘરો**' પહેરાવવાનો હુકમ શા માટે આપે છે? (હિંદુસ્તાનીમાં लहँगा = ઘાઘરો.) ગાડીમાં કોઈને આપણે તો પૂછીશું કે आपके पास चप्पू है? પણ સાંભળનાર ઉત્તર હિંદુસ્તાની હશે તો વિચારમાં પડી જશે કે, ખાસા આગગાડીમાં બેઠા છીએ ત્યાં આ ભાઈને '**હલેસા**'ની શી જરૂર પડી? (चप्पू = ચાટવો, હલેસું.) આપણે તો ભાષણના વેગમાં બોલીશું કે देशकी आबादी बढ़ानेके लिये प्रयत्न करना सबका कर्तव्य है । પણ હિંદી શ્રોતાઓ જો આભા બનીને જોઈ રહે અને વિચારે કે, તેત્રીસના પાંત્રીસ અને પાંત્રીસના ચાલીસ કરોડ થયા તોય આ ભાઈને સંતોષ નહીં થયો, તે હજી आबादी '**વસ્તી**' વધારવા માટે લોકોને ભલામણ કરે છે! હિંદુસ્તાનીમાં 'આબાદી'નો વસ્તી ઉપરાંત બીજો અર્થ છે 'ખેડવા લાયક જમીન', પણ 'સમૃદ્ધિ' નહીં. આવા બીજા પણ કેટલાક અર્થભેદો ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે. अनुसंधान શબ્દ આપણે જોડાણના અર્થમાં વાપરીએ છીએ. જેમ કે—'અનુસંધાન પાને પંદરમે'. પણ હિંદીમાં એના અર્થ જુદા જ થાય છે: ૧. પૂંઠે પડવું. ૨. શોધ, તપાસ, ૩. પ્રયત્ન. 'બોડો' શબ્દ આપણે જેના વાળ કાપી નાખ્યા કે મૂંડી નાખ્યા હોય તેને માટે વાપરીએ છીએ, પણ હિંદુસ્તાનીમાં बोड़ाનો અર્થ બોખો (દાંત વગરનો)

અથવા અજગર થાય છે. 'ઘડિયાળ' શબ્દનો આપણે ત્યાં મુખ્ય અર્થ સમયદર્શક યંત્ર છે અને બીજો અર્થ 'પૂજા સમયે વાગતી ઘંટા' પણ થાય છે. પણ હિંદુસ્તાનીમાં 'घड़ियाल' એટલે 'ઘંટા' અને બીજો અર્થ 'મગર' (ગ્રાહ). ઘડિયાળને માટે તો घड़ी શબ્દ છે. 'वंदर'નો હિંદીમાં મુખ્ય અર્થ 'વાનર' જ છે. આપણે જ્યાં બંદર શબ્દ વાપરીએ છીએ ત્યાં સામાન્ય રીતે એ લોકો वंदरगाह શબ્દ વાપરે છે.

આપણે એક પ્રકારના સૂકા મેવાને (જરદાલુને) 'આલુ' કહીએ છીએ, પણ હિંદીમાં 'आलु' એટલે 'બટાટા'. આપણે ત્યાં 'ખીર' એ દૂધચોખા જેવી જ હોય છે, માંદાને ખવડાવી શકાય; પણ હિંદી खीर માંદાને ન અપાય. ત્યાં खीर એટલે રીતસરનો દૂધપાક જ. એ જ રીતે આપણી 'રાબડી' માંદાને ખવડાવાય, પણ હિંદી 'रवड़ी' જો ખવડાવીએ તો તેને સ્વર્ગપંથે પ્રસ્થાન કરાવ્યા જેવું થાય, કારણ હિંદી रवड़ी એટલે 'બાસૂદી'. 'लोक' શબ્દનો પ્રયોગ પણ લક્ષમાં રાખવા જેવો છે. 'लोक' એટલે માણસો એ અર્થમાં હિંદુસ્તાનીમાં 'लोग' શબ્દ વપરાય છે. 'આ લોક,' 'પરલોક' 'ઇંદ્રલોક,' 'મૃત્યુલોક,' વગેરેમાં लोक શબ્દ વપરાય છે. આપણે જ્યાં 'શિક્ષણ' કે 'કેળવણી' વાપરીએ છીએ ત્યાં હિંદીમાં સામાન્ય રીતે 'शिक्षा' શબ્દ પ્રચલિત છે. આપણને એ શબ્દ સાંભળીને આપણી બાલપણની નિશાળ અને ત્યાંનો ધ્યાનમંત્ર 'સોટી વાગે ચમચમ' યાદ આવે તો નવાઈ નહીં. આપણે 'ભૂરું' શબ્દ 'વાદળી રંગનું' એ અર્થમાં વાપરીએ છીએ, પણ હિંદીમાં 'भूरा'નો અર્થ મટોડીના જેવા ખાખી રંગનું એવો થાય છે. હિંદી शक्कर એટલે 'સાકર' નહીં પણ 'ખાંડ'. આપણે 'મહાભારત' શબ્દ 'ખૂબ મોટું, મુશ્કેલ' એવા લાક્ષણિક અર્થમાં વાપરીએ છીએ. પણ હિંદીમાં એનો અર્થ 'મહામોટું યુદ્ધ' એવો જ થાય છે. આ અર્થ ગુજરાતીમાં પણ કોઈક વાર જોવામાં આવે છે. દા૦ ત૦ 'પ્રચંડ મહાભારત મંડાણું ભૂગોળની સર્વ પ્રજાઓનું.' (નાનાલાલ). આપણે 'વ્યગ્ર' કે 'વ્યસ્ત' કહીએ, તેને હિંદી સાંભળનાર 'કાર્યમાં લીન' 'એકાગ્ર' એમેય સમજે!

૫

લિંગભેદ

નવી ભાષા શીખનાર માટે મોટામાં મોટી ખાઈ હોય તો તે લિંગ છે. અંગ્રેજી શીખનારને આ મુશ્કેલી કંઈ સતાવતી નથી, કારણ કે ત્યાં લિંગ પ્રમાણે ક્રિયાપદનાં કે વિશેષણોનાં રૂપોમાં કશો ફેરફાર થતો નથી. એ જ રીતે બંગાળીમાં પણ લિંગને કશી સત્તા નથી. મરાઠી, હિંદુસ્તાની અને ગુજરાતીમાં એનો દોર ભારે છે. આથી કોઈ પણ પરભાષાભાષી આ ભાષાઓમાં બોલવા જાય છે એટલે લિંગની ભૂલો તેને હાસ્યનો વિભાવ બનાવી મૂકે છે. તમે કોઈ પણ નામ વાપરો એટલે તમારે તેના લિંગનો નિર્ણય કરવો જ પડે—અને ખોટો નિર્ણય થાય એટલે પછી સાંભળનારાઓ તો હસવાના જ. આથી આ વિષય અતિ મહત્ત્વનો થઈ પડે છે.

હિંદુસ્તાની પૂરતી જ વાત કરીએ તો સૌથી પહેલી વાત તો એ છે કે, હિંદુસ્તાનીમાં બે જ લિંગ છે—પુંલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગ. આથી નપુંસકલિંગમાં વપરાતા આપણા બધા શબ્દોને હિંદુસ્તાનીમાં ક્યાં નાખવા એ એક મોટો પ્રશ્ન થઈ પડે છે. પણ એને માટે એક જાડો નિયમ એવો બતાવી શકાય કે, આપણાં નપુંસકલિંગ નામોને હિંદુસ્તાનીમાં મોટે ભાગે પુંલ્લિંગમાં વાપરવાં. જેમ કે બચ્ચું. હિંદુસ્તાનીમાં बच्चा अच्छा है એમ પુંલ્લિંગમાં વપરાય. પણ આપણાં કેટલાંક નપુંસકલિંગ નામો એવાં છે કે જે હિંદુસ્તાનીમાં સ્ત્રીલિંગમાં વપરાય છે. આવાં નામોની યાદી આગળ આપવામાં આવશે. એ જ રીતે આપણાં કેટલાંક પુંલ્લિંગ નામો હિંદુસ્તાનીમાં સ્ત્રીલિંગમાં અને સ્ત્રીલિંગ નામો પુંલ્લિંગમાં વપરાય છે. આપણે 'અગ્નિ' પુંલ્લિંગમાં વાપરીએ છીએ, પણ હિંદુસ્તાનીમાં એ સ્ત્રીલિંગ છે. આત્મા, અવાજ, મહિમાની પણ એ જ દશા થાય છે. વળી અસર, મજા, મતલબ, મિનિટ જેવા કેટલાય સ્ત્રીલિંગ શબ્દો હિંદુસ્તાનીમાં પુંલ્લિંગ બની જાય છે. આવા શબ્દોની પણ એક યાદી નીચે આપવામાં આવી છે. આ

યાદી કેવળ દિગ્દર્શક જ છે, સંપૂર્ણ કરવાનો લગારે પ્રયત્ન કર્યો નથી. દરેક અભ્યાસી પોતપોતાની નોંધમાં આવાં ત્રણ ખાનાં પાડી પોતાની સ્વતંત્ર અને સવિસ્તર યાદી કરતો રહે તો તે ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડશે.

ગુજરાતીમાં પું૦, પણ હિં૦ માં સ્ત્રી૦ ના દાખલા

अग्नि	दारू
आत्मा	दवात (ખડિયો)
आवाज़	देह
इन्तिहा (અંત)	निधि
इब्तिदा (આરંભ)	परिधि
कमख़ाव (કિનખાબ)	परिवा (પડવો)
क़सम	पुकार
ख़ुराक (દવાનો ભાગ)	पराजय
ग़िज़ा (ખોરાક, આહાર)	ववासीर (હરસ)
गिरह (ગાંઠ)	महिमा
गवराहट (ગભરાટ)	मूँग (મગ)
('આહટ' અંતવાળાં બધાં	मेहराव
નામો સ્ત્રીલિંગ છે.)	राशि (ઢગલો)
जय	वायु
तक़दीर	विजय
तरग	शराव
ताव (તાપ, તાવ)	सूजन (સોજો)
थकावट	सरसौं (સરસવ)
दग़ा	साँस (શ્વાસ)

ગુજરાતીમાં સ્ત્રી૦, પણ હિં૦ માં પું૦ ના દાખલા

असर	कालेज
अंगूर (દ્રાક્ષ)	काँस (કાશ ઘાસ)
आम (કેરી)	खीरा (કાકડી)
इम्तहान (પરીક્ષા)	खुर (ખરી)

चर्चा
तकुआ (ત્રાક)
निकाश
पंख (પાંખ)
बाज़ार
बादाम
मणि
मतलब
मज़ा
मिनिट
मकोय (મકાઈ)
मौसम
मोरसली
लावा (ધાણી)
व्यक्ति
सरौता (સૂડી)
संदूक (પેટી)
स्कूल
सेकंड
होश
टिकट

ગુજરાતીમાં ન૦, પણ હિં૦ માં સ્ત્રી૦ ના દાખલા

अबू (ભવાં)
आयु
आँत (આંતરડું)
किताब
कुनैन (ક્વિનાઈન)
केसर
क़मीज़ (ખમીસ)
खजूर
घास
जेव (ગજવું)
झाडू
तराजू
पतलून
भोर (મળસકું)
बेत (નેતર)
मिर्च
पुस्तक
तक़दीर
मौत, मृत्यु
बूँद (ટીપું)
संतान

આ પ્રકરણ પૂરું કરતાં પહેલાં એક વસ્તુ કહેવા જેવી લાગે છે, કારણ નામોના એક મોટા વર્ગનો લિંગનિર્ણય કરવામાં તે મદદગાર થઈ પડે એમ છે.

ગુજરાતીમાં ધાતુના મૂળ રૂપને 'વું' પ્રત્યય લગાડવાથી સામાન્ય કૃદંત બને છે. ઉદા૦ રમ ઉપરથી રમવું, માર ઉપરથી મારવું. તે પ્રમાણે હિંદુસ્તાનીમાં ધાતુને 'ना' પ્રત્યય લગાડવાથી સામાન્ય કૃદંત બને

છે. ઉદા૦ मारना, समझना, पहचानना, पहूँचना, लूटना વગેરે. આવાં સામાન્ય કૃદંતનો અંત્ય 'ना' કાઢી નાખવાથી પછી જે નામ બને છે તે બધાં સ્ત્રીલિંગ ગણાય છે. જેમ કે ઉપરનાં સામાન્ય કૃદંતો ઉપરથી બનેલાં નામો मार, समझ, पहचान, पहूँच, लूट વગેરે નામો સ્ત્રીલિંગ ગણાય છે. આ નિયમને થોડા અપવાદ છે તે નીચે નોંધ્યા છે:

नाप (માપ), मोड़ (વળાંક), डर, नाच, बिगाड़, खेल, थूक, रंग.

૬

રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતો

દરેક ભાષાને પોતાના ખાસ રૂઢિપ્રયોગો હોય છે. એવા હિંદુસ્તાની ભાષાના બધા ખાસ પ્રયોગો ભેગા કરી ઉતારવાનો અહીં ઉદ્દેશ નથી. પણ ગુજરાતીમાં પ્રચલિત નથી એવા કેટલાક હિંદુસ્તાની પ્રયોગો નમૂના દાખલ ઉતાર્યા છે:—

आँसू पीकर रह जाना = દુઃખ મનમાં જ સમાવવું.
कलम तोडना = ખૂબ સુંદર લખાણ લખવું.
गुड़ गोबर कर देना = કામ ધૂળ મેળવવું.
चाँद पर थूकना = સૂરજ સામે ધૂળ ઉડાડવી.
चेहरे पर हवाइयाँ उड़ना = ભયભીત થવું.
टपक पडना = અચાનક આવી પડવું.
डेढ़ ईटकी अलग मस्जिद बनाना = બહુમતીથી અલગ પક્ષ ઊભો કરવો.
धूपमें बाल सफेद करना = અનુભવથી શીખ્યા વિના ઉમર વિતાવવી.

જેવું પ્રયોગોનું તેવું જ કહેવતોનું. હિંદુસ્તાનીમાં વપરાતી બધી જ ખાસ કહેવતો અહીં ઉતારી શકાય નહીં, ઉતારવાની જરૂર પણ નથી. માત્ર બેપાંચ નમૂના ઉતાર્યા છે.

हौज भरे तो फव्वारे छुटैं । આવે તો ખરચે.
हथेली पर सरसो नहीं जमती । ઉતાવળે આંબા નહીં પાકે.

सॉंप भी मर जाय और लाठी भी न टूटे । બંને સચવાય.

वकीलोंके हाथ पराई जेबमें । વકીલનો હાથ પારકા ખીસામાં.

रोज कुआँ खोदना रोज़ पानी पीना । રોજ દળીને રોજ ખાવું.

मोमकी नाक है जिधर चाहे घुमा लो । ઝટ માની જાય એવો આદમી છે.

जूँके डरसे गोदड़ी नहीं फेंकी जाती । જૂના ડરથી ગોદડી ન ફેંકી દેવાય.

ચીવટથી અભ્યાસ કરનારે આવાં રૂઢિ-પ્રયોગો તથા કહેવતો નોંધવાની ટેવ પાડવી જોઈએ.

૭

વિભક્તિ-વિચાર

હવે આપણે રચના-ભેદનો થોડો વિચાર કરી લઇએ. શબ્દો વચ્ચે પરસ્પર સંબંધ જોડાય છે ત્યારે જ વાક્ય બને છે. એ વિના આપણે ગમે એટલા શબ્દો ગમે તેમ ગોઠવીએ તોયે તેનું વાક્ય બનતું નથી. વાક્યમાં વપરાયેલા અને તેની રચનામાં સંબંધસૂત્રે જોડાયેલા શબ્દોને જ આપણે પદ કહીએ છીએ. આ સંબંધ બાંધનાર વિભક્તિઓ છે. એટલે રચનાનો વિચાર કરવામાં મુખ્યત્વે આપણે આ વિભક્તિઓનો જ વિચાર કરવાનો પ્રાપ્ત થાય છે.

વિભક્તિના પ્રત્યયો

ગુજરાતીમાં અને હિંદુસ્તાનીમાં વિભક્તિઓ તો સરખી જ છે: કર્તા, કર્મ, કરણ, કારણ, સંપ્રદાન, અપાદાન, સંબંધ, અધિકરણ અને સંબોધન. આ વિભક્તિઓના પ્રત્યયોની વ્યવસ્થા પણ ગુજરાતીને મળતી જ છે, એ નીચેના કોઠા ઉપરથી સમજાશે :

ક્રમ	વિભક્તિ	ગુ. પ્રત્યય	હિં. પ્રત્યય
૧.	કર્તા	૦ ; એ	० ; ने
૨.	કર્મ	૦ ; ને	० ; को, से
૩.	કરણ કારણ	એ ; થી	से
૪.	સંપ્રદાન	ને	को
૫.	અપાદાન	થી	से
૬.	સબંધ	નો, ની, નું, ના, નાં	का, की, के
૭.	અધિકરણ	માં, એ, ઉપર	में, पर
૮.	સંબોધન	ઓ, હે	अजी, अहो, हे

ઉપરના કોઠા ઉપર એક ઝડપી નજર નાંખતાં પણ કેટલુંક સામ્ય તો નજરે ચડે છે.

એક તો એ કે, ગુજરાતીમાં કર્મનો અને સંપ્રદાનનો પ્રયત્ય એક સરખો (ને) છે. તે જ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનીમાં પણ કર્મનો અને સંપ્રદાનનો પ્રત્યય એકસરખો જ (को) છે.

વળી એ જ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં કરણ–કારણ અને અપાદાનનો પ્રત્યય પણ એક જ (થી) છે, તો હિંદુસ્તાનીમાં પણ કરણ–કારણનો અને અપાદાનનો પ્રત્યય એક જ (से) છે.

બાકીની ત્રણ વિભક્તિઓ રહી તેમાં પણ અધિકરણ અને સંબોધનમાં તો ગુજરાતીમાં વપરાતા શબ્દોના હિંદુસ્તાની પર્યાયો જ આવે છે.

રહી કેવળ કર્તા-વિભક્તિ. એમાં ગુજરાતીમાં આપણે ‘એ’ પ્રત્યય લગાડીએ છીએ અને હિંદુસ્તાનીમાં ‘ने’ પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે ગુજરાતીમાં ‘ને’ પ્રત્યય કર્મનો છે અને હિંદુસ્તાની ‘ने’ પ્રત્યય કર્તા માટે વપરાય છે. આમ બે ભાષામાં એકનો એક પ્રત્યય ભિન્ન ભિન્ન વિભક્તિઓમાં વપરાતો હોઈ, એ શરૂઆતમાં જરા ગોટાળો પેદા કરે છે, એટલે એના તરફ સહેજ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. હિંદુસ્તાનીના વર્ગોમાં શરૂઆતના દિવસોમાં ઘણી વાર ‘राजाने कहा’નો ગુજરાતી અનુવાદ ‘રાજાને કહ્યું’ એવો સાંભળ્યો છે. પણ આ તો કેવળ બને ભાષામાં એક જ પ્રત્યય હોવાને લીધે પેદા થતો ભ્રમ છે, અને એ ઝાઝા દિવસ ટકતો કે કનડતો નથી. આપણે તો એથી ઊંડા ભેદોનો વિચાર કરવા માગીએ છીએ.

કર્તા-વિભક્તિ

આ બંને ભાષામાં કર્તા અપ્રત્યય કે સપ્રત્યય આવી શકે છે. જેમ કે,

રામ ગયો. राम गया ।
રામે કહ્યું. रामने कहा ।

પણ એનો અર્થ એવો નથી કે, આપણે મરજીમાં આવે ત્યારે કર્તા લેખે નામનો ઉપયોગ અપ્રત્યય કે સપ્રત્યય કરી શકીએ. એ ઉપયોગ પાછળ કોઈ નિશ્ચિત વ્યવસ્થા નથી એવું નથી એવી વ્યવસ્થા ન હોત તો તો આપણે કશું વિચારવાનું જ રહેત નહીં, કારણ એને અંગે ભૂલ જ થાત નહીં. પણ આ વસ્તુ આપણા વિકલ્પ ઉપર ન છોડતાં એક નિયમને અધીન રાખેલી છે અને માટે જ તેનો વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં હું એક વાત ભેગાભેગી કરી લઉં કે, કર્તા સંબંધેની આ વ્યવસ્થા ઉત્તર હિંદની ચારે પ્રધાન ભાષાઓમાં કંઈક જુદી જુદી છે. ગુજરાતી, હિંદી અને મરાઠીમાં આ રીતે કર્તા સપ્રત્યય અને અપ્રત્યય બંને રીતે વપરાય છે. પહેલી ત્રણ ભાષામાં ક્રિયાપદોનાં કેટલાંક રૂપો જ એવાં છે કે જેમાં સપ્રત્યય કર્તા જ વાપરવો પડે. જ્યારે બંગાળીમાં ક્રિયાપદનાં બધાં રૂપો અપ્રત્યય કર્તાથી જ સાધી શકાય છે. ઉપરનાં જ વાક્યો ફરી લઈએ:

રામ ગયો. राम गया राम गेला राम गेल
રામે કહ્યું. रामने कहा रामानें सांगितलें राम बलिल

આટલા બે જ દાખલા ઉપરથી પણ એક વસ્તુ તો સ્પષ્ટ થશે જ કે, આ સપ્રત્યય અને અપ્રત્યયનો પ્રશ્ન સકર્મક ક્રિયાપદના સંબંધમાં જ જાગે છે. આપણે પોતે કર્તા ક્યારે ક્યારે સપ્રત્યય વાપરીએ છીએ એ જો યાદ કરીને નોંધીશું તો માલૂમ પડશે કે, ભૂત કૃદંત ઉપરથી બનેલા ચાર કાળો — સાદો ભૂત, પૂર્ણ વર્તમાન, પૂર્ણ ભૂત, પૂર્ણ ભવિષ્ય — માં જ સપ્રત્યય કર્તા વપરાય છે. ઉદા૦

છોકરાએ ચોપડી વાંચી. बालकने किताब पढ़ी । (સાદો ભૂત).
છોકરાએ ચોપડી વાંચી છે. बालकने किताब पढ़ी है। (પૂર્ણ વ૦)
છોકરાએ ચોપડી વાંચી હતી. बालकने किताब पढ़ी थी । (પૂર્ણ ભૂ૦)
છોકરાએ ચોપડી વાંચી હશે. बालकने किताब पढ़ी होगी। (પૂર્ણ ભ૦)

એ સિવાયના કાળોમાં, એટલે કે સાદા વર્તમાનકાળમાં, ચાલુ વર્તમાનકાળમાં, ચાલુ ભૂતકાળમાં, નિયમિત ભૂતકાળમાં, સાદા ભવિષ્યકાળમાં, નિયમિત ભવિષ્યકાળમાં, ચાલુ ભવિષ્યકાળમાં કર્તા અપ્રત્યય વપરાય છે. ઉદા૦

છોકરો વાંચે છે. बालक पढ़ता है । (સાદો વ૦)
છોકરો વાંચે છે. बालक पढ़ रहा है । (ચાલુ વ૦)
છોકરો વાંચતો. वालक पढ़ता था। (નિયમિત ભૂ૦)
છોકરો વાંચતો હતો. वालक पढ़ रहा था । (ચાલુ ભૂ૦)
છોકરો વાંચશે. वालक पढ़ेगा । (સાદો ભ૦)
છોકરો વાંચતો હશે. वालक पढ़ता होगा । (નિયમિત ભ૦)
છોકરો વાંચતો હશે. वालक पढ़ रहा होगा । (ચાલુ ભ૦)

પૂર્ણ ભવિષ્યકાળમાં પણ કર્તા અપ્રત્યય આવે છે. ઉદા૦ છોકરો વાંચી ચૂક્યો હશે. लडका पढ़ चुका होगा ।

આમ આપણે જોઈએ છીએ કે, ગુજરાતીમાં અને હિંદુસ્તાનીમાં સપ્રત્યય અને અપ્રત્યય કર્તાના ઉપયોગમાં કશો ફેર નથી.

આ ઉપરાંત એક બીજી રીતે પણ આપણે કર્તાનો અર્થ વ્યકત કરીએ છીએ અને તે 'થી' પ્રત્યય દ્વારા. ઉદા૦ 'મારાથી આ કામ થતું નથી'. આપણે વિભક્તિના પ્રત્યયનો વિચાર કરતી વખતે જોઈ ગયા કે, આપણા 'થી' પ્રત્યયને બદલે હિંદુસ્તાનીમાં 'से' પ્રત્યય વપરાય છે. એટલે આ અર્થ હિંદુસ્તાનીમાં 'से' થી વ્યકત કરવામાં આવે છે. એ જ વાક્યનું હિંદુસ્તાની આમ થાય :— मुझसे यह काम नहीं किया जाता। આપણે બીજું એક વાક્ય લઈએ. 'તેનાથી આ ચોપડી વંચાતી નથી.' उससे यह किताव पढ़ी नहीं जाती । આ જ બે ઉદાહરણો ઉપરથી પણ હિંદુસ્તાની રચનાની જે વિશેષતા છે તે સૌના લક્ષમાં આવી હશે આપણે આ બે હિંદુસ્તાની વાક્યોનું બરાબર વળગી રહીને ભાષાંતર કરીએ તો તે આવું થાય : 'મારાથી આ કામ કર્યું જતું નથી.' 'તેનાથી આ ચોપડી વાંચી જતી નથી.' આવા પ્રયોગો આપણે નથી કરતા એમ નહીં, કરીએ છીએ; પણ તેમાં અર્થ કે ભાવ ફરી જાય છે: તેમાં અસહ્યતાનો ભાવ આવે છે. આપણો

સામાન્ય પ્રચલિત પ્રયોગ ઉપર દર્શાવ્યો તેવો જ છે. પણ હિંદુસ્તાનીમાં આ પ્રયોગ જ સામાન્ય છે: બીજા પ્રકારનો પ્રયોગ એમાં છે જ નહીં.

આ જ વસ્તુ આપણે આ રીતે પણ વ્યક્ત કરીએ છીએ: 'હું આ કામ નથી કરી શકતો.' 'તે આ ચોપડી નથી વાંચી શકતો.' હિંદુસ્તાનીમાં પણ એ રીતે આ વસ્તુ વ્યક્ત કરી શકાય છે; ત્યાં ભાવ-ફેર નથી થઈ જતો:—

मै यह काम नहीं कर सकता।

वह यह किताव नहीं पढ़ सकता।

કર્મ-વિભક્તિ

જેમ કર્તા સપ્રત્યય અને અપ્રત્યય હોય છે, તેમ કર્મ પણ સપ્રત્યય અને અપ્રત્યય હોય છે. કર્તા ક્યારે સપ્રત્યય અને ક્યારે અપ્રત્યય વપરાય છે એ સંબંધી નિયમ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. એવો કોઈ નિયમ કર્મની બાબતમાં હોય એમ લાગતું નથી. ગુજરાતીમાં આપણે સામાન્ય રીતે સજીવ નામોને કર્મ-વિભક્તિનો પ્રત્યય લગાડીએ છીએ અને અજીવ નામોને લગાડતા નથી એમ કહીએ છીએ, પણ એ નિયમ પણ સર્વત્ર પળાતો નથી.

વળી કેટલીક વાર તો પ્રત્યય લગાડવાથી અર્થમાં ફેર પણ પડી જાય છે. ઉદા૦

'તેણે ગાય મારી'

'તેણે ગાયને મારી.'

આ બે વાક્યોના અર્થમાં કેટલો બધો ફેર છે! પહેલા વાક્યનો અર્થ એવો થાય છે કે તેણે ગાયના પ્રાણ લીધા, જ્યારે બીજા વાક્યનો અર્થ એવો થાય છે કે તેણે ગાયને પ્રહાર કર્યો. એ ફેર કેવળ પ્રત્યય લગાડવાથી જ પડ્યો છે એ ચોક્કસ. વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ આ બંને વાક્યો સરખાં જ છે, અને છતાં બંનેના અર્થમાં આટલો બધો ફેર છે! તો એ ફેર પડવાનું કારણ શું? એ ફેરનું કારણ રૂઢિ છે. આ નવો અર્થ રૂઢિમાંથી જ જન્મેલો છે. બીજું કોઈ કારણ મને સૂઝતું નથી.

આવો જ ભેદ હિંદુસ્તાનીમાં પણ છે. એ જ બે વાક્યો આપણે હિંદુસ્તાનીમાં આ પ્રમાણે લખી શકીએ:

उसने गाय मारी।
उसने गायको मारा।

આ બે વાક્યો જરા ધ્યાનથી વાંચશો, એટલે હવે પછી મારે જે વાત કહેવી છે તે તમારા ખ્યાલમાં આવશે. આપણાં બે ગુજરાતી વાક્યો અને આ બે હિંદુસ્તાની વાક્યો એક વાર સાથે વાંચીશું એટલે એ બેમાં રહેલા સામ્ય ઉપરાંત જે વૈષમ્ય રહેલું છે તે આપણી નજરે ચડશે. આપણાં ગુજરાતી વાક્યો આ પ્રમાણે છે: 'તેણે ગાય મારી.' 'તેણે ગાયને મારી' બંને વાક્યોમાં ક્રિયાપદ કર્માનુસારી છે. પણ હિંદુસ્તાની વાક્યોમાં જોઈએ છીએ તો પહેલા વાક્યમાં ક્રિયાપદ કર્માનુસારી સ્ત્રીલિંગમાં છે અને બીજા વાક્યમાં તે પુંલ્લિંગમાં છે. આ ભેદ એ જ હિંદુસ્તાની રચનાની એક વિશેષતા છે. હિંદુસ્તાનીમાં એવો નિયમ છે કે, વાક્યમાં કર્મ ન હોય અથવા કર્મને કર્મવિભક્તિનો પ્રત્યય લાગેલો હોય તો ક્રિયાપદ પુંલ્લિંગ ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં જ આવે. ઉદા૦

मैंने खाया। મેં ખાધું,
मैंने लड़केको बुलाया। મેં છોકરાને બોલાવ્યો.
उसने रास्तेमें एक लड़कीको देखा। તેણે રસ્તામાં એક છોકરીને જોઈ.
शिकारियोंने कुत्तोंको छोड़ा। શિકારીઓએ કૂતરાઓને છોડ્યા.
कुत्तोंने बिल्लीको घेरा। કૂતરાંએ બિલાડીને ઘેરી.

આમાંનાં જ થોડાં વાક્યો આપણે કર્મનો પ્રત્યય કાઢી નાખીને લખીએ એટલે ક્રિયાપદનાં રૂપો પણ તરત બદલાઈ જશે. જેમ કે,

उसने रास्तेमें एक लड़की देखी। તેણે રસ્તામાં એક છોકરી જોઈ.
शिकारियोंने कुत्ते छोड़े। શિકારીઓએ કૂતરા છોડ્યા.
कुत्तोंने बिल्ली घेरी। કૂતરાંએ બિલાડી ઘેરી.

હિંદુસ્તાની શીખનારાઓ માટે આ નિયમ ખૂબ અગત્યનો છે, એટલે જ એને આટલી વિગતે સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

કર્મના અર્થમાં થતા से પ્રત્યયના પ્રયોગની ચર્ચા કરણ-કારણ-વિભક્તિની ચર્ચામાં આવશે.

કરણ – કારણ – વિભક્તિ

ઉપર કર્તાવિભક્તિની ચર્ચામાં કરણવિભક્તિના से પ્રત્યયનો ઉલ્લેખ એક વાર આવી ગયો છે. હવે અહીં હું એની વિશેષ ચર્ચા કરવા માગું છું. આપણે ગુજરાતીમાં કરણ – કારણના અર્થમાં 'એ' અને 'થી' એ બે પ્રત્યયો વાપરીએ છીએ. ઉદા૦ 'મેં પેન્સિલે પત્ર લખ્યો' અથવા 'મેં પેન્સિલથી પત્ર લખ્યો.' આ બંને વાક્યો કરણવાચક છે. 'તાવે મારું માથું દુખે છે' અથવા 'તાવથી મારું માથું દુખે છે.' આ બંને વાક્યો કારણવાચક છે. હિંદુસ્તાનીમાં કરણ – કારણ દર્શાવનાર પ્રત્યય એકલો 'से' જ છે, એટલે આ વાક્યો હિંદુસ્તાનીમાં આ પ્રમાણે લખાશે:

मैंने पेन्सिलसे पत्र लिखा।
तापसे मेरा सिर दुख रहा है।

આ ઉપરાંત ગુજરાતીમાં આપણે કરણ-કારણ-વિભક્તિ પાસે જે કામો લઈએ છીએ તેમાંનાં ઘણાંખરાં હિંદુસ્તાનીમાં પણ લેવાય છે. જેમ કે,

મારી વાત ધ્યાનથી સાંભળો. मेरी बात ग़ौरसे सुनो।
ઘી શા ભાવે મળ્યું? घी किस भावसे मिला?
જવાથી ડરો નહીં. जानेसे डरो मत।
દુઃખથી નાખુશ ન થવું. दुःखसे नाखुश न होना।
તે સ્વભાવે ક્રોધી છે. वह स्वभावसे क्रोधी है।

આ તો સહેલું છે. પણ એટલાથી પતતું નથી. 'से' પાસેથી તો હિંદુસ્તાનીભાષી લોકો ખૂબ કામ લે છે, અને તેને માત્ર કરણ – કારણ કે અપાદાનમાં જ નહીં, પણ બીજી અનેક રીતે વાપરે છે. જેમ કે, કર્મ-વિભક્તિનું કામ પણ ઘણી વાર से પાસે જ કરાવવામાં આવે છે. ઉદા૦ મેં જગન્નાથને કહ્યું. એનું હિંદુસ્તાની થશે– मैंने जगन्नाथसे कहा। વળી मैंने जगन्नाथको कहा। એમ પણ થઈ શકશે. પણ આ બંને વાક્યોનો અર્થ એક નહીં થાય. બંને વાક્યો જુદો જુદો અર્થ વ્યક્ત કરે છે. પહેલા વાક્યનો અર્થ તો બરાબર આપણે ગુજરાતીમાં કર્યો છે તેવો જ થશે કે, મેં જગન્નાથને અમુક વાત જણાવી. પણ બીજા વાક્યનો

અર્થ એવો થશે કે, મેં જગન્નાથને અમુક કામ કહ્યું — તે કરવાની તેને સૂચના આપી કે આજ્ઞા કરી.

નોંધ: '–से कहना' અને– 'को कहना' એ બંને અર્થો અંગ્રેજી to tell માં સમાઈ જાય છે. ઉદા૦ I told him you are coming. તમે આવવાંના છો એમ મેં તેને જણાવ્યું. I told him to be present here at noon. મેં તેને બપોરે હાજર રહેવા આજ્ઞા કરી. અંગ્રેજીમાં આવા જ અર્થમાં ask પણ વપરાય છે.

હવે આપણે બીજાં બે વાક્યો લઈએ:

वह आपसे पूछ रहा है।
वह आपको पूछ रहा है।

નવો શિખાઉ માણસ તો આ બંને વાક્યોનો અર્થ સરખો જ કરશે કે, તે તમને પૂછે છે પણ ખરું જોતાં, આ બંને વાક્યોનો અર્થ જુદો જુદો થાય છે. પહેલા વાક્યનો અર્થ એ થાય છે કે, તે માણસ તમને કંઈ વસ્તુ પૂછે છે. બીજા વાક્યનો અર્થ એ થાય છે કે, તે માણસ તમારે વિષે પૂછે છે.

આ બીજા વાક્યનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા એક ઉદાહરણ લઈએ. ધારો કે હું વિદ્યાપીઠમાં કોશકાર્યાલયમાં બેઠો બેઠો કામ કરી રહ્યો છું. એવામાં કોઈ માણસ આવીને નીચે મારી તપાસ કરે છે કે, નગીનભાઈ ક્યાં છે? જો અમારા હિંદુસ્તાનીના અધ્યાપક એ માણસને સામા મળી જાય તો પૂછે કે आप किसको पूछ रहे हैं? અને પછી ઉપર આવીને મને કહે કે, नगीनभाई, नीचे कोई आदमी आपको पूछ रहा है। અને વધારામાં જો એમને એમ કહેવું હોય કે મને પણ તેણે પૂછ્યું તો તેઓ કહે કે मुझसे भी उसने पूछा। આ દાખલા ઉપરથી 'से' અને 'को'ના પ્રયોગથી અર્થમાં કેવો ફેર પડે છે તે સમજાયું હશે.

હજી બીજાં બે વાક્યો લઈએ:

मै उनसे कल मिला था।
मै उनको कल मिला था।

આમાંના પહેલા વાક્યનો અર્થ એવો થાય છે કે, હું કાલે તેમને મળવા ગયો હતો — ચાહીને ચેતીને મળ્યો હતો. પણ બીજા વાક્યનો અર્થ એવો થાય છે કે, હું કાલે તેમને મળી ગયો હતો — અકસ્માત્ મળી ગયો હતો, ભેટો થઈ ગયો હતો. 'से' અને 'को'ના પ્રયોગથી અર્થમાં પડી જતા સૂક્ષ્મ ભેદનું આ સારું ઉદાહરણ છે.

આ ઉપરાંત કેટલાંક ક્રિયાપદો જ એવાં છે કે જેમની સાથે 'से' પ્રત્યય જ વાપરવો પડે. આવાં ક્રિયાપદોની એક લાંબી યાદી હું અહીં આપી દેવા માગું છું:

गुफ्तगु, वातचीत करना
वादा करना
सलूक करना (વર્તવું)
इन्कार करना
नफ़रत करना (ઘૃણા કરવી)
शादी करना–होना
ख़ुश होना
नाखुश होना
टक्कर खाना
डरना
कहना (को પણ)
पूछना (,,)
दोस्ती करना
दुश्मनी करना
इकरार करना (કબૂલત, પ્રતિજ્ઞા કરવી)
पेश आना (વર્તવું)
महब्बत करना
मुख़ातिब होना (સંમુખ થવું)
वाक़िफ होना
राज़ी होना
आज़ाद होना
वदला लेना
लड़ना
बोलना

ઉપર ગણાવેલાં ક્રિયાપદોમાંનાં ઘણાંખરાં સમજાય એવાં છે. પણ કેટલાંક એવાં છે કે જેમને વિષે ઉદાહરણ આપવાની જરૂર છે. ઉદા૦

મેં તમને વચન આપ્યું હતું, તમારી સાથે કોલ કર્યો હતો. मैंने आपसे वादा किया था, इकरार किया था એમ થશે.

તેણે કામ કરવાની ના પાડી. उसने काम करनेसे इन्कार कर दिया।

તે આપની સાથે સારી રીતે ન વર્ત્યો. वह आपसे अच्छी तरह पेश नही आया। उसने आपसे अच्छा सलूक नही किया।

રામનાં લગ્ન સીતા સાથે થયાં હતાં. રામે સીતા સાથે લગ્ન કર્યાં હતાં. रामकी शादी सीतासे हुई थी। रामने सीतासे शादी की थी।

ગાંધીજી તમારા ઉપર ખૂબ રાજી (પ્રસન્ન) રહે છે.

गांधीजी आपसे बहुत राज़ी रहते हैं। એ જ પ્રમાણે खुश અને नाखुश.

હું તારા ઉપર વેર વાળીશ. मैं तुझसे बदला लूँगा।

નોંધ:—આ બધા દાખલાઓનો જો આપણે વિચાર કરીએ તો જણાશે કે, ગુજરાતીમાં આપણે જે અર્થમાં 'ની સાથે' વાપરીએ છીએ તે અર્થમાં હિંદીમાં से વપરાય છે. ઉપર નોંધેલાં ઘણાંખરાં ક્રિયાપદો આપણે ગુજરાતીમાં 'ની સાથે' વાપરીને વાક્યમાં ગૂંથી શકીએ એમ છીએ. નામની સાથે નહીં, કામની સાથે કામ છે. नामसे नहीं कामसे काम है। અહીં પણ એમ જ છે. डरना, आज़ाद होना અને वाक़िफ़ होना એ ક્રિયાપદો એવાં છે કે એની સાથે આપણે ગુજરાતીમાં 'થી' વાપરીએ છીએ.

સંપ્રદાન-વિભક્તિ

કર્મવિભક્તિનો પ્રત્યય અધ્યાહાર રહી શકે છે, પણ સંપ્રદાન-વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી રહેતો. કેટલાક દાખલા જુઓ:—

मैंने उसको रुपया दिया — મેં એને રૂપિયો આપ્યો.
गोविंद खेलनेको तैयार है — ગોવિંદ રમવાને તૈયાર છે.
लड़कोंको काम क्या ! — છોકરાંને કામ શું?
मुझे कल बम्बई जाना है — મારે કાલે મુંબઈ જવું છે.
किसीको इससे आश्चर्य न होगा — કોઈને આથી આશ્ચર્ય નહીં થાય.

અપાદાન-વિભક્તિ

અપાદાન-વિભક્તિનો પ્રત્યય પણ 'से' જ છે. એટલે આપણે ઉપર से ના જેટલા ઉપયોગો જોયા તેમાં આ અપાદાનનો એક વધારે ઉમેરવાનો રહે છે. આથી વિશેષ એ સંબંધે કંઈ કહેવા જેવું રહેતું નથી.

એના કેટલાક દાખલા નીચે આપ્યા છે:—

गांधीजी पूनासे गये। — ગાંધીજી પૂનાથી ગયા.
ऊखसे शक्कर बनती है। — શેરડીમાંથી ખાંડ બને છે.
अहमदाबादसे बम्बईकी सफर — અમદાવાદથી મુંબઈની સફર

तुझसे वह ऊँचा है। — તારાથી તે ઊંચો છે.

हाथसे गिर गया। — હાથમાંથી પડી ગયો.

आप लोगोंमेंसे कौन चलेगा?। — તમારામાંથી કોણ આવશે?

સંબંધ-વિભક્તિ

જે અનેક સંબંધો અને અર્થો વ્યક્ત કરવા માટે ગુજરાતીમાં આ વિભક્તિ વપરાય છે, તે બધા સંબધો અને અર્થો હિંદીમાં પણ એ વિભક્તિ દ્વારા દર્શાવાય છે આમ છતાં કેટલીક વિશેષતાઓ પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર લાગે છે :

૧. સગાંસંબંધી હોવાં, શરીરનાં અંગ હોવાં, કે સ્થાવર મિલકત હોવી, એ અર્થો બતાવવા માટે સંબંધવિભક્તિ હમેશાં પુંલ્લિંગ બહુવચનમાં જ વપરાય છે. ઉદા૦ દશરથ રાજાને ચાર દીકરા હતા, दशरथ राजाके चार बेटे थे। મારે એક ભાઈ છે: मेरे एक भाई है। મારે બે હાથ છે. मेरे दो हाथ हैं। તમારે ઘર છે? आपके मकान है? આવા સંબધ દર્શાવવા આપણે ગુજરાતીમાં સંપ્રદાન વિભક્તિનો 'ને' પ્રત્યય વાપરીએ છીએ. આથી હિંદી બોલતાં લખતાં 'दशरथ राजाको चार लडके थे। જેવી ભૂલો થવાનો ઘણો સંભવ છે.

૨. ભાવવાચક વસ્તુ સાથેનો સંબંધ દર્શાવવા માટે સંપ્રદાન વિભક્તિ (को)નો ઉપયોગ થાય છે. ઉદા૦

મને ફુરસદ નહોતી मुझको फुरसत न थी।

તેને તાવ છે. उसको बुखार है।

૩. આ સિવાયની વસ્તુઓ સાથેનો સંબધ બતાવવા માટે के पास નો ઉપયોગ થાય છે. ઉદા૦

મારી પાસે એક ઘોડો છે. मेरे पास एक घोडा है।

મારી પાસે એક સારો નોકર છે. मेरे पास एक अच्छा नोकर है।

૪. જો સંબંધ ધરાવનાર નામ અજીવ હોય તો में થી સંબંધ દર્શાવાય છે. ઉદા૦

मेरे बंगलेमे बडा बाग है। મારા બંગલામાં મોટો બાગ છે.

આપણે ગુજરાતીમાં પણ લગભગ આ બધા નિયમો પાળીએ છીએ.

પણ સંબંધવિભક્તિના ઉપયોગમાં ખરી મુશ્કેલી તો નામયોગી અવ્યયો સાથે કયો પ્રત્યય વાપરવો — સ્ત્રીલિંગ કે પુંલ્લિંગ, એ નક્કી કરવામાં આવે છે. આ વસ્તુનો આપણે ગુજરાતીમાં પણ વિચાર કરેલો નથી. પણ આપણી તો એ સ્વભાષા રહી, એટલે રૂઢિ અનુસાર આપણે એનો પ્રયોગ કરીએ છીએ. આપણે માટે જે તદ્દન સ્વાભાવિક સરળ છે, તે પરપ્રાંતીઓ માટે ભારે મૂંઝવણ ઊભી કરનાર થઈ પડે છે. થોડાં ઉદાહરણ લઈએ :

તેની બહાર	તેની અંદર
તેની નીચે	તેની ઉપર
તેની સાથે	તેની સામે
તેની માફક	તેની પેઠે
તેની જેમ	તેની પાસે
તેની પાછળ	તેની વચ્ચે
તેની તરફ	તેની આસપાસ; તેની મહીં

આ બધાં નામયોગીઓ સાથે આપણે ‘ની’ પ્રત્યય વાપરીએ છીએ.

હવે આ બીજાં જુઓ :

તેને બદલે	તેને લીધે
તેને સારુ	તેને માટે
તેને ખાતર	તેને વાસ્તે, તેને વિષે, તેને કાજે

અહીં આપણે ‘ને’ પ્રત્યય વાપરીએ છીએ.

હવે આ ત્રીજો વર્ગ જુઓ :

તેના વિના	તેના વગર
તેના સિવાય	તેના જેવું
તેના કરતાં	તેના તરફ
તેના ઉપર	તેના ઉપરાંત
તેનામાં	તેના પર
તેના જેટલું	

અહીં આપણે ‘ના’ પ્રત્યય વાપરીએ છીએ.

આપણે વ્યાકરણમાં એટલું શીખીએ છીએ કે, નામયોગીની સાથે સંબંધવિભક્તિ વપરાય છે. પણ તેમાં આવો સૂક્ષ્મ વિવેક કરવાનો હોય છે, એનો આપણને ખ્યાલ આવતો નથી. અને આવો જ વિવેક હિંદુસ્તાનીમાં પણ પળાય છે. એટલે તે જો આપણે ન સમજી લઈએ, તો આપણે જરૂર ભૂલ કરીએ. એટલે હું હિંદુસ્તાની શબ્દોની માહિતી પણ જરા વિગતે આપવા માગું છું.

હિંદીમાં સંબંધવિભક્તિના પ્રત્યય એકવચનમાં का की के તથા અનેક વચનમાં के અને की છે. પણ 'आप' અને દર્શક સર્વનામ સિવાયનાં સર્વનામોને रा અને रे અને री લાગે છે. ઉદા૦ मेरा, तुम्हारा, तेरी, हमारे, વગેરે.

નીચે આપેલાં નામયોગીઓ પહેલાં रे અથવા के પ્રત્યય લગાડવો પડે છે :

करीब (લગભગ)	पार
गिर्द (આસપાસ)	मुआफ़िक, माफिक
अलावा (સિવાય)	मुताबिक़ (પ્રમાણે)
बराबर	बतौर (જેમ)
वास्ते	दरमियान
अंदर	सामने
नीचे	बदले
ऊपर	नजदीक
पीछे	बग़ैर (વિના)
पर	आगे
लिये	परे
बाहर	बीच
पास	साथ

નીચેનાંની પહેલાં री અથવા की પ્રત્યય લગાડવો પડે છે:

बाबत, ख़ातिर, तरफ, तरह, बजहसे.

આ બે હિંદુસ્તાની વર્ગોને ઉપર નોંધેલા ગુજરાતી વર્ગો સાથે સહેજ સરખાવીશું તો જે કેટલીક જગ્યાએ બે ભાષા વચ્ચે પ્રયોગભેદ છે તે નજરે ચડ્યા વિના રહેશે નહીં.

આ ઉપરાંત બીજા કેટલાક વિશેષ પ્રયોગોમાં પણ આ સંબંધ-વિભક્તિ વપરાય છે, તેની અહીં નોંધ લેવી જોઈએ. એટલે એવાં મારી નજરે ચડેલાં બેચાર ઉદાહરણ નોંધું છું:

કોઈને સાથ આપવો	किसीका साथ देना ।
કોઈને નુકસાન કરવું	किसीका नुक़सान करना ।
કોઈની રાહ જોવી	किसीका इन्तज़ार करना ।
કોઈને વહાલા થવું—હોવું	किसीका प्यारा होना ।

અધિકરણ અને સંબોધન વિભક્તિ વિષે ખાસ નોંધવા જેવું કંઈ નથી.

છેવટે વિભક્તિના પ્રત્યય લખવા વિષે એક વાત નોંધવાની રહે છે. ગુજરાતીમાં આપણે પ્રત્યયો નામની સાથે જોડીને લખીએ છીએ. જેમ કે, મકાનમાં, કલમથી, ઘરમાંથી વગેરે. પણ હિંદુસ્તાનીમાં પ્રત્યયો ભેગા પણ લખાય છે અને જુદા પણ લખાય છે. જેમ કે, किसीका प्यारा; आपसे पूछा । उसको दिया । અથવા किसी का प्यारा; आप से पूछा । उस को दिया । નવું વલણ પ્રત્યયો ભેગા લખવા તરફ છે.

૮

કેટલીક ધ્યાનપાત્ર બાબતો

હવે હું બે ત્રણ નાની પણ ઉપયોગી બાબતોની સહેજ ચર્ચા કરીશ.

૧

નકારવાચક શબ્દોનો પ્રયોગ

દરેક ભાષામાં નકારવાચક શબ્દોનો પ્રયોગ પણ રૂઢિજ્ઞાન માગી લે છે. આપણી ગુજરાતીમાં પણ ના, નહીં, મા, ન, નથી, નો, વગેરે નકાર-વાચક શબ્દો ગમે તેમ વપરાતા નથી, પણ એની રૂઢિઓ નક્કી થયેલી છે. ઉદા૦ 'તે ગયો ના' બોલીએ કે લખીએ તો તે વિચિત્ર લાગે છે. પણ 'તે ન ગયો,' અથવા 'તે ના ગયો' એમ કહીએ તો ચાલે.

એ જ રીતે હિંદુસ્તાનીમાં પણ નકારવાચક જે ત્રણ શબ્દો છે: न, नहीं, मत, તેમના ઉપયોગ વિષે કેટલીક વસ્તુઓ નોંધવા જેવી છે.

न વિષે

પહેલાં આપણે न નો વિચાર કરીશું. न આટલી જગ્યાએ વપરાય છે:

૧. વાક્યમાં જ્યારે સહાયકારી ક્રિયાપદ ન હોય ત્યારે. ઉદા० वह घरके अंदर न आया । પણ જો આપણે આ વાક્યમાં સહાયકારી ક્રિયાપદ ઉમેરીએ તો 'न' ને બદલે नही વાપરવું પડે. ઉદા० वह घर के अंदर नहीं आया था। બીજો એક દાખલો લઈએ: वह न बोला। પણ સહાયકારી ક્રિયાપદ ઉમેરીએ તો वह नहीं बोला था ।

૨. શંકા કે ભયવાચક ક્રિયાપદ પછી. ઉદા० शायद वह न आय । ऐसा न हो कि वह आ जाय ।

૩. ક્રિયાતિપત્ત્યર્થમાં. ઉદા० अगर मै वहाँ न जाता तो वह न आता । अगर आप न बोलते तो वह चला जाता ।

૪. 'चाहिये' અને 'था' પહેલાં. ઉદા० आपको ऐसा करना न चाहिये । घरमें कोई न था ।

૫. સામાન્ય કૃદન્ત આજ્ઞાર્થમાં વપરાયું હોય તો તેની પહેલાં. ઉદા० वहाँ न जाना ।

૬. અનુજ્ઞા માગતા રૂપ પહેલાં. ઉદા० मैं अदर न जाऊँ?

૭. વાક્યને અંતે પ્રશ્નસૂચક તરીકે. ઉદા० तुम रोटी खाओगे न?

नहीं વિષે

'न' પછી 'नही' લઈએ. એના ઉપયોગ સંબંધે આટલી વસ્તુ નોંધવા જેવી છે:

૧. જ્યારે વાક્યમાં સહાયકારક ક્રિયાપદ આવ્યું હોય અથવા અધ્યાહાર હોય ત્યારે. ઉદા० वह नही आता है । वह नहीं आया ।

૨. જ્યારે ક્રિયાપદ અધ્યાહાર હોય ત્યારે. ઉદા० कुछ परवा नहीं ।

૩. ફરજિયાતપણું દર્શાવનારાં ક્રિયાપદોની સાથે. ઉદા० तुमको जाना नहीं पड़ेगा ।

૪. જ્યારે સામાન્ય કૃદન્ત સંમાનવાચક વિધ્યર્થમાં વપરાયું હોય ત્યારે. ઉદા૦ जाना नहीं ।

मत વિષે

હવે मत. એ માત્ર આજ્ઞાર્થમાં જ વપરાય છે. ઉદા૦ मत जाओ ।
એ 'न' નો એક પ્રયોગ નોંધવા જેવો છે : न मैं आया, न वह गया ।

૨

બીજો પુરુષ સર્વનામ

ગુજરાતીમાં બીજો પુરુષ સર્વનામ ત્રણ છે: તું, તમે, આપ. હિંદુસ્તાનીમાં પણ ત્રણ છે: तू, तुम, आप. આપણને પહેલી નજરે એમ લાગે કે, આપણા આ ગુજરાતી અને હિંદુસ્તાની શબ્દો સમાનાર્થક છે, પણ ખરું જોતાં તેમ નથી. હિંદુસ્તાની 'तू' આપણા 'તું' કરતાં વધારે તુચ્છતાવાચક છે, એટલે આપણે ત્યાં જ્યાં જ્યાં 'તું' વપરાય, ત્યાં ત્યાં હિંદુસ્તાની 'तू' ન વાપરી શકાય. આપણે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય રીતે એકબીજાને માટે 'તું' વાપરે છે. તે સ્થાને હિંદુસ્તાનીમાં 'तुम' વાપરવું જોઈએ.

એ જ રીતે ગુજરાતી 'તમે' હિંદુસ્તાની 'तुम' કરતાં વધારે માનવાચક છે. આપણે અજાણ્યા સજ્જન સાથે પણ 'તમે'થી વાત શરૂ કરીએ તો તે અવિનય ન લેખાય. વિદ્યાર્થી શિક્ષકને 'તમે' કહે તો તેમાં બેઅદબી ન લાગે. પણ હિંદુસ્તાનીમાં આ બંને જગ્યાએ 'आप' જ વાપરવું જોઈએ; 'तुम' અપમાનસૂચક ગણાય એટલે હિંદુસ્તાનીમાં આપણે માનાર્થે 'आप' નો જ ઉપયોગ કરવો. અને નહીં ત્યાં 'तुम' વાપરવું. तू જવલ્લે જ વાપરવું.

આપણે 'आप' કેવળ બીજા પુરુષમાં જ વાપરીએ છીએ. હિંદુસ્તાનીમાં એ ત્રીજા પુરુષમાં પણ માનાર્થે વપરાય છે. જેમ કે, મારે કાનપુરથી આવેલા કોઈ સજ્જનનો સભામાં પરિચય આપવો હોય તો હું કહું: आप कानपुरसे आये हैं ।

3

વિશિષ્ટ વાક્યરચના

વિભક્તિની ચર્ચામાં જ વાક્યરચનાની કેટલીક વિશેષતાઓ તો આવી ગઈ છે, એટલે એ સંબંધે મારે ઝાઝું કહેવાનું રહેતું નથી. આધુનિક હિંદુસ્તાનીમાં ગદ્ય વાંચતાં મને પોતાને લાગ્યું છે કે, આપણી ઉત્તર હિંદની ચાર ભાષાઓમાં હિંદુસ્તાની ઉપર અંગ્રેજી વાક્યરચનાની સૌથી વિશેષ અસર થયેલી છે. અંગ્રેજી જેવા જ વિશેષણ-ખંડો, ક્રિયાવિશેષણ-ખંડો વગેરે બધું હિંદુસ્તાનીમાં વપરાય છે. આ વસ્તુ એટલી તો તરી આવે એવી છે કે એને માટે મારે ઝાઝા દાખલા આપવાની જરૂર નથી. બે બસ થશે

१. सदनकी दशा इस समय उस मनुष्यकी सी थी जो रातको जंगलमें भटकता हुआ अंधेरी रात पर झूंझलाता है ।

२. और तुमने उसके साथ यह अत्याचार केवल इसलिये किया कि मैं उसकी बहन हूं, जिसके पैरो पर तुमने बरसो नाक रगड़ी है ।

હવે હું એકબે વિશેષતાઓ નોંધી આગળ ચાલીશ. ચાલુ કાળ બતાવવા માટે આપણે વર્તમાન કૃદંતનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. જેમ કે, હું લખતો હતો. હું લખતો હઈશ. પણ હિંદુસ્તાનીમાં मैं लिख रहा था । मे लिख रहा हूंगा । એનું આપણે બરાબર ગુજરાતી કરીએ તો 'હું લખી રહ્યો હતો' 'હું લખી રહ્યો હઈશ,' એમ થાય. એનો અર્થ એવો થાય કે 'મેં લખવાનું પૂરું કર્યું હતું,' 'મેં લખવાનું પૂરું કર્યું હશે.' પણ ગાંધીજીએ આ હિંદુસ્તાની પ્રયોગ ગુજરાતીમાં દાખલ કરી દીધો છે અને તે ચાલુ થઈ ગયો છે. આજે આપણે ચાલુ વર્તમાનકાળ દર્શાવવામાં પણ એ વાપરીએ છીએ. જેમ કે, 'હું એ જ કામ કરી રહ્યો છું.' હિંદુસ્તાનીમાં मै यही काम कर रहा हूं । હિંદુસ્તાનીમાં કેવળ વર્તમાનકાળની મદદથી સાધેલા રૂપનો અર્થ તે ક્રિયા નિયમિત થાય છે એવું સૂચવે છે. જેમ કે, मै यही काम करता हूं ।

ગુજરાતીમાં કામ પૂરું કરી દીધાનો જે અર્થ છે, તે હિંદુસ્તાનીમાં આ રીતે દર્શાવાય છે: मैं खा चुका हूँ । मै पत्र लिख चुका हूँ ।

અંગ્રેજી રાજ્યની સાથે સાથે આપણા દેશમાં 'કાઢી મૂકવામાં આવશે,' 'રદ કરવામાં આવશે' જેવા કર્તા વિનાના પ્રયોગો શરૂ થયા છે. એ પ્રયોગ હિંદુસ્તાનીમાં આવી રીતે દર્શાવાય છે: निकाल दिया जायगा। रद किया जायगा। આ પુસ્તક શીખવવામાં આવશે: यह किताब पढ़ाई जायगी।

તમારે રોજ પાઠ વાંચવો જોઈએ: आपको हमेशा सवक़ पढ़ना चाहिये અથવા आपको चाहिये कि आप हमेशा सवक़ पढ़ें। આ બીજી રચના હિંદુસ્તાનીની ખાસ રચના છે.

૯

પ્રાચીન સાહિત્ય અને લોકજીવન

હવે છેલ્લા બે મુદ્દા રહ્યા: સ્થાનિક પ્રાચીન સાહિત્યની ભૂમિકા, અને સ્થાનિક લોકજીવનની ભૂમિકા. આ બંને વસ્તુનાં દૃષ્ટાંત મારી પાસે છે નહીં, છતાં હું શું કહેવા માગું છું તે ટૂંકમાં અહીં લખું છું. દરેક પ્રાંતના પ્રાચીન સાહિત્યમાં કેટલાંક પાત્રો, કેટલાંક વચનો, કેટલાક પ્રસંગો એવા હોય છે, જેનો પછીના સાહિસમાં ઉલ્લેખ વારે વારે આવે. જે માણસ એ પ્રાચીન સાહિત્ય ન જાણતો હોય તેને માટે એ સમજવું મુશ્કેલ થઈ પડે. અંગ્રેજી વાંચનારાઓ જાણે છે કે, અંગ્રેજી લખાણમાં આવતા પ્રાચીન ગ્રીક પુરાણના ઉલ્લેખો કેવા મૂંઝવનારા થઈ પડે છે.

એવું જ લોકજીવન વિષે. દરેક પ્રાંતના લોકજીવનમાં કેટલીક એવી વિશેષતા છે જ, જે બીજા પ્રાંતના લોકજીવનમાં ન હોય. એવા કોઈ આચાર, કોઈ રિવાજ, કોઈ વિધિ, કોઈ ઉત્સવ કે બીજા કશાનો સાહિત્યમાં ઉલ્લેખ આવે અને આપણે તેનાથી માહિતગાર ન હોઈએ તો આપણને તેટલો ભાગ સમજાય નહીં. એટલે આપણે જે પ્રાંતના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા માગતા હોઈએ, તેના પ્રાચીન સાહિત્યનો અને તેના લોકજીવનનો પણ પરિચય મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

હિંદુસ્તાની વ્યાકરણ પ્રવેશ

ખંડ ૨

રૂપાખ્યાન

१

નામનાં રૂપો

પુંલ્લિંગ નામો

१. अकारान्त

कारक	एकवचन	बहुवचन
१. कर्ता	वालक, वालकने	वालक, वालकोंने
२. कर्म	वालकको	वालकोंको
३. करण	वालकसे, —के द्वारा	वालकोसे, —के द्वारा
४. संप्रदान	वालकको, —के लिए	वालकोंको, —के लिए
५. अपादान	वालकसे	वालकोसे
६. सम्बन्ध	वालकका, —के—की	वालकोका—के—की
७. अधिकरण	वालकमें, —पर	वालकोमे, —पर
८. संवोधन	हे वालक	हे वालको

[अजी, अहो, अरे]

२. आकारान्त विकृत

कर्ता	लड़का, लड़केने	लड़के, लडकोने
कर्म	लड़केको	लडकोको
संवोधन	हे लड़के	हे लड़को

३. आकारान्त (अविकृत)

कर्ता	राजा, राजाने	राजा, राजाओने
कर्म	राजाको	राजाओको
संवोधन	हे राजा	हे राजाओ

४. आकारान्त (वैकल्पिक)

कर्ता	वाप-दादा, वाप-दादाने	वाप-दादा,—दे, वाप-दादाओं, —दोंने
कर्म	वाप-दादाको	वाप-दादाओ,—दादोको
संवोधन	हे वाप-दादा,—दे	हे वाप-दादाओ,—दादो

५. इकारान्त

१. कर्ता	मुनि, मुनिने	मुनि, मुनियोंने
२. कर्म	मुनिको	मुनियोंको
८. संबोधन	हे मुनि	हे मुनियो

६. ईकारान्त

१. कर्ता	माली, मालीने	माली*, मालियोंने
२. कर्म	मालीको	मालियोंको
८. संबोधन	हे माली	हे मालियो

७. उकारान्त

१. कर्ता	साधु, साधुने	साधु, साधुओंने
२. कर्म	साधुको	साधुओंको
८. संबोधन	हे साधु	हे साधुओ

८. ऊकारान्त

कर्ता	डाकू, डाकूने	डाकू, डाकुओंने
कर्म	डाकूको	डाकुओंको
संबोधन	हे डाकू	हे डाकुओ

९. एकारान्त

कर्ता	चौबे, चौबेने	चौबे, चौबोंने
कर्म	चौबेको	चौबोंको
संबोधन	हे चौबे	हे चौबो

१०. ओकारान्त

कर्ता	रासो, रासोने	रासो, रासोंने
कर्म	रासोको	रासोंको
संबोधन	हे रासो	हे रासो

---

* ઈકારાન્ત ઊકારાન્ત શબ્દોના બ૦ વ૦ રૂપમાં ઈ, ઊ : હ્રસ્વ થઈ જાય છે.

११. सानुस्वार ओकारान्त

१. कर्ता	कोदो, कोदोने	कोदों, कोदोंने
२. कर्म	कोदोंको	कोदोंको
८. संवोधन	हे कोदों	हे कोदों

१२. औकारान्त

१. कर्ता	जौ, जौने	जौ, जौओने
२. कर्म	जौको	जौओंको
८. संवोधन	हे जौ	हे जौओ

સ્ત્રીલિંગ નામો

१. अकारान्त

कारक	ए० व०	ब० व०
१. कर्ता	वहिन	वहिनें
	,, ने	वहिनोंने
२. कर्म	वहिनको	वहिनोंको
३. करण	वहिनसे, –के द्वारा	वहिनोंसे, –के द्वारा
४. संप्रदान	वहिनको, –के लिए	वहिनोंको, –के लिए
५. अपादान	वहिनसे	वहिनोसे
६. संवंध	वहिनका,–के–की	वहिनोंका,–के–की
७. अधिकरण	वहिनमें,–पर	वहिनोमे,–पर
८. संवोधन	हे वहिन	हे वहिनो

[अजी, अहो, अरी]

२. आकारान्त (संस्कृत)

१.	शाला, शालाने	शालाएं, शालाओने
२.	शालाको	शालाओंको
८.	हे शाला	हे शालाओ

३. आकारान्त (हिन्दुस्तानी)

१.	वुढ़िया, वुढ़ियाने	वुढ़ियॉ, वुढ़ियोने
२.	वुढ़ियाको	वुढ़ियोको
८.	हे वुढिया	हे वुढ़ियो

मॉ

१.	मॉ, मॉंने	माए, माओंने
२.	मॉको	माओंको
८.	हे मॉ	हे माओ

४. इकारान्त

१.	शक्ति, शक्तिने	शक्तियॉ, शक्तियोंने
२.	शक्तिको	शक्तियोको
८.	हे शक्ति	हे शक्तियो

५. ईकारान्त

१	थाली, थालीने	थालियॉ, थालियोने
२.	थालीको	थालियोको
८.	हे थाली	हे थालियो

६. उकारान्त

१.	धेनु, धेनुने	धेनु, धेनुओने
२.	धेनुको	धेनुओको
८.	हे धेनु	हे धेनुओ

७, ऊकारान्त

१.	वहू, वहूने	वहुएं, वहुओने
२.	वहूको	वहुओको
८.	हे वहू	हे वहुओ

८. औकारान्त

१.	गौ, गौने	गौएं, गौओंने
२.	गौको	गौओंको
८.	हे गौ	हे गौओ

९. सानुस्वार ओकारान्त

१.	सरसो, सरसोने	सरसों, सरसोंने
२.	सरसोको	सरसोंको
८.	हे सरसों	हे सरसो

२

સર્વનામનાં રૂપો

"मैं"

कारक	एक व०	बहु व०
१. कर्ता	मै, मैने	हम, हमने
२. कर्म	मुझको, मुझे	हमको, हमें
३. करण	मुझसे	हमसे
४ संप्रदान	मुझको, मुझे	हमको, हमें
५. अपादान	मुझसे	हमसे
६. संवध	मेरा–रे–री	हमारा–रे–री
७. अधिकरण	मुझमे,–पर	हममें,–पर

"तू"

कारक	एक व०	बहु व०
१. कर्ता	तू, तूने	तुम, तुमने
२. कर्म	तुझको, तुझे	तुमको, तुम्हें
३. करण	तुझसे	तुमसे
४. संप्रदान	तुझको, तुझे	तुमको, तुम्हें

५. अपादान	तुझसे	तुमसे
६. संबंध	तेरा–रे–री	तुम्हारा–रे–री
७. अधिकरण	तुझमें,–पर	तुममें,–पर

निजवाचक " आप " (પોતે)

१. कर्ता	आप
२. कर्म	अपनेको; आपको
३. करण	अपनेसे, आपसे
४. सम्प्रदान	अपनेको, आपको
५. अपादान	अपनेसे, आपसे
६. संवन्ध	अपना–ने–नी, आपका–के–की
७. अधिकरण	अपनेमें,–पर, आपमे,–पर

आदरसूचक " आप "

कारक	(एक जण माटे)	(अनेक माटे)
१. कर्ता	आप, आपने	आप लोग, आप लोगोने
२. कर्म	आपको	आप लोगोको
३. करण	आपसे	आप लोगोसे
४. संप्रदान	आपको–के लिए	आप लोगोको–के लिए
५. अपादान	आपसे	आप लोगोसे
६. संवन्ध	आपका–के–की	आप लोगोका–के–की
७. अधिकरण	आपमें–पर	आप लोगोमें–पर

यह

कारक	एक व०	ब० व०
१. कर्ता	यह, इसने	यह,ये, इनने, इन्होने
२. कर्म	इसको, इसे	इनको, इन्हे
३. करण	इससे	इनसे
४. सप्र०	इसको,इसे, इसके लिए	इनको, इन्हें, इनके लिए

५. अ०	इससे	इनसे
६. सं०	इसकी—के—की	इनका—के—की
७. अधि०	इसमें,—पर	इनमें,—पर

वह

કારક	એ० व०	બ० व०
१. कर्ता	वह, उसने	वह, वे, उनने, उन्होंने
२. कर्म	उसको, उसे	उनको, उन्हें
३. करण	उससे	उनसे
४. संप्र०	उसको, उसे	उनको, उन्हें
५. अपा०	उससे	उनसे
६. सं०	उसका—के—की	उनका—के की
७. अधि०	उसमें,—पर	उनमे,—पर

सो

કારક	એ० व०	બ० व०
१. कर्ता	सो, तिसने	सो, तिनने, तिन्होने
२ कर्म	तिसको, तिसे	तिनको, तिन्हें
३. करण	तिससे	तिनसे
४. संप्र०	तिसको, तिसे	तिनको, तिन्हें
५ अपा०	तिससे	तिनसे
६ स०	तिसका—के—की	तिनका—के—की
७. अधि०	तिसमें,—पर	तिनमे,—पर

जो

કારક	એ० व०	બ० व०
१. कर्ता	जो, जिसने	जो, जिनने, जिन्होने
२ कर्म	जिसको, जिसे	जिनको, जिन्हे
३. करण	जिससे	जिनसे

४. संप्र०	जिसको, जिसे	जिनको, जिन्हें
५. अपा०	जिससे	जिनसे
६. सं०	जिसका—के—की	जिनका—के—की
७. अधि०	जिसमें,—पर	जिनमें,—पर

कौन

કારક	એ૦ વ૦	બ૦ વ૦
१. कर्ता	कौन, किसने	कौन, किनने, किन्होंने
२. कर्म	किसको, किसे	किनको, किन्हें
३. करण	किससे	किनसे
४. सप्र०	किसको, किसें, किसके लिये	किनको, किन्हें, किनके लिये
५. अपा०	किससे	किनसे
६. सं०	किसका—के—की	किनका—के की
७. अधि०	किसमें,—पर	किनमें,—पर

क्या

	એ૦ વ૦
१. कर्ता	क्या
२. कर्म	क्या
३. करण	काहेसे
४ संप्र०	काहेको
५. अपा०	काहेसे
६. सं०	काहेका—के—की
७. अधि०	काहेमें,—पर

પહેલી બે વિભક્તિમાં क्या રહે છે. પછીનીમાં વ્રજભાષાના 'कहा'ના 'काहे' આદેશ પરથી રૂપો થાય છે. એકવચનમાં જ 'क्या' પ્રાયઃ આવે છે.

અનિશ્ચયાર્થક સર્વનામ

कोई

(એકવચનમાં આવે છે. બહુવચનનો ભાવ તે બે વાર વાપરવાથી બતાવાય છે. જેમ કે,

कोई-कोई गाँव तो बहुत बड़े होते हैं ।
किसी किसी गाँवमें पाठशाला भी नहीं रहती ।)

કારક	એક વ૦
૧. कर्ता	कोई, किसीने
૨. कर्म	किसीको
૩ करण	किसीसे
૪ संप्र०	किसीको, किसीके लिए
૫. अपा०	किसीसे
૬. सं०	किसीका—के—की
૭ अधि०	किसीमें,—पर

कुछ

સામાન્ય રીતે પહેલી ને બીજી વિભક્તિમાં મૂળ રૂપે જ વંપરાય છે.

જેમ કે कुछ सुनो तो सही ।

कुछ = कोई એ અર્થમાં વપરાય ત્યારે તે બહુવચનમાં વપરાય છે ને વિભક્તિના પ્રત્યયો તે પ્રમાણે લાગે છે.

જેમ કે, कुछने दिया ।
कुछ भले हैं ।
कुछको हिंदुस्तानी आती है ।
सबमें नहीं, कुछमें ज़रूर दोष है ।

૩

ક્રિયાપદનાં રૂપો

होना

(होना ક્રિયાપદની સહાય વડે ઘણાંખરાં ક્રિ૦નાં કાળવાચક રૂપો બને છે. શરૂમાં તેનાં રૂપો જોઈએ.)

(નોંધ. પહેલો પુરુષ, બીજો પુ૦, ને ત્રીજો પુ૦ એને હિંદીમાં અનુક્રમે ઉત્તમ, મધ્યમ, અને અન્ય પુરુષ કહે છે અને ઉર્દૂમાં તેને 'મુત્કલ્લિમ,' 'હાઝિર' અને 'ગાયબ' કહે છે. 'મુત્કલ્લિમ'= વાત કરનાર.)

वर्तमानकाल [पुंल्लिंग स्त्रीलिंग]

पुरुष	ए० व०	व० व०
१ (उत्तम)	मै हूँ	हम हैं
२ (मध्यम)	तू है	तुम हो, आप हैं
३ (अन्य)	वह है	वे हैं

भूतकाल [पुं०]

१. (उत्तम)	मैं था	हम थे
२. (मध्यम)	तू था	तुम थे, आप थे
३. (अन्य)	वह था	वे थे

(સ્ત્રી૦માં था નું બધે थी અને थे નું थीं થાય છે.)

भविष्यकाल [पुं०]

	ए० व०	व० व०
१.	मै हूँगा — होऊँगा	हम होगे — होवेंगे
२.	तू होगा — होवेगा	तुम होगे — होओगे
		आप होगे — होवेंगे
३.	वह होगा — होवेगा	वे होगे — होवेंगे

भविष्यकाल [स्त्री०]

१.	मैं हूँगी — होऊँगी	हम होंगी — होवेंगी
२.	तू होगी — होवेगी	तुम होंगी — होओगी
		आप होंगी — होवेंगी
३.	वह होगी — होवेगी	वे होंगी — होवेंगी

१. सामान्य वर्तमानकाल

	ए० व० [पुं०]	ब० व०
१.	मैं चलता हूँ	हम चलते हैं
२.	तू चलता है	तुम चलते हो
		आप चलते हैं
३.	वह चलता है	वे चलते हैं

[स्त्री०]

१.	मैं चलती हूँ	हम चलती हैं
२.	तू चलती है	तुम चलती हो,
		आप चलती हैं
३.	वह चलती है	वे चलती हैं

२. अपूर्ण [चालु] वर्तमानकाल

	ए० व० [पुं]	ब० व०
१.	मैं चल रहा हूँ	हम चल रहे हैं
२.	तू चल रहा है	तुम चल रहे हो,
		आप चल रहे हैं
३.	वह चल रहा है	वे चल रहे हैं

[स्त्री०]

१.	मैं चल रही हूँ	हम चल रही हैं
२.	तू चल रही है	तुम चल रही हो, आप — हैं
३.	वह चल रही है	वे चल रही हैं

१. सामान्य भूतकाल

[पुं०]

१.	मै चला, — सोया	हम चले, — सोये
२.	तू चला, — सोया	तुम, आप चले, — सोये
३.	वह चला, — सोया	वे चले — सोये

[स्त्री०]

१.	मै चली, — सोई	हम चलीं, — सोई
२.	तू चला, — ,,	तुम, आप चलीं, — सोई
३.	वह चली, — ,,	वे चलीं, — सोई

२. आसन्न भूतकाल

[पुं०]

१.	मै चला हूँ	हम चले हैं
२.	तू चला है	तुम चले हो, आप — हैं
३.	वह चला है	वे चले हैं

[स्त्री.]

१.	मै चली हूँ	हम चली हैं
२	तू चली है	तुम चली हो, आप — हैं
३.	वह चली है	वे चली हैं

३. अपूर्ण (चालु) भूतकाल

[पुं०]

१. मै २. तू ३. वह	चल रहा था; चलता था	हम तुम, आप वे	चल रहे थे; चलते थे

[स्त्री०]

१. मैं २. तू ३. वह	चल रही थी; चलती थी		हम तुम, आप वे	चल रही थीं चलती थीं

पूर्ण भूतकाल

[पुं०]

१. मै २. तू ३. वह	चला था	हम तुम, आप वे	चले थे

[स्त्री०]

मै, तू, वह चली थी हम, तुम, आप, वे चली थीं

१. सामान्य भविष्यकाल

ધાતુની સાથે નીચે લખેલા પ્રત્યયો લગાડવાથી ભવિષ્યકાળ થાય છે:

१.	ऊँगा — मैं चलूँगा		एंगे — हम चलेंगे
१.	एगा — तू चलेगा		वेंगे — ,, जावेंगे
	येगा — ,, जायेगा		येंगे — ,, जायेंगे
	यगा — ,, जायगा	म.	ओगे — तुम चलोगे
			अंगे — आप चलेंगे
३.	एगा — वह चलेगा		एंगे — वे चलेंगे
	वेगा — ,, जावेगा		वेंगे — ,, जावेंगे
	यगा — ,, जायगा		यॅग — ,, जायॅगे

નારીજાતિમાં 'गा' અને 'गे'નું 'गी' થાય છે. જેમ કે मैं चलूँगी, हम चलेंगी

२. चालू भविष्यकाल

पुं०

१.	मैं चल रहा हूँगा	हम चल रहे होंगे
२.	तू चल रहा होगा	तुम चल रहे होंगे, आप चल रहे होंगे
३.	वह चल रहा होगा	वे चल रहे होंगे

स्त्री०

१.	मैं चल रही हूँगी	हम चल रही होंगी
२.	तू चल रही होगी	तुम चल रही होंगी, आप–होंगी
३.	वह चल रही होगी	वे चल रही होंगी

ચાલુ ભવિષ્યકાળના બીજા પ્રકારમાં 'रहा' 'रहे' અને 'रही'ને બદલે ધાતુની સાથે 'ता' 'ते' અને 'ती' જોડવામાં આવે છે. જેમ કે:

	ए० व० [पुं०]	ब० व०
१.	मैं चलता हूँगा	हम चलते होंगे
२.	तू चलता होगा	तुम चलते होंगे, आप— होंगे
३.	वह चलता होगा	वे चलते होंगे

[स्त्री०]

१.	मैं चलती हूँगी	हम चलती होंगी
२.	तू चलती होगी	तुम चलती होंगी, आप— होंगी
३.	वह चलती होगी	वे चलती होंगी

३. पूर्ण भविष्यकाल

	ए० व० [पुं०]	ब० व०
१.	मैं चला हूँगा	हम चले होंगे
२.	तू चला होगा	तुम चले होंगे, आप— होंगे
३.	वह चला होगा	वे चले होंगे

[स्त्री०]

१.	मै चली हूँगी	हम चली होंगी
२.	तू चली होगी	तुम चली होगी, आप— होंगी
३.	वह चली होगी	वे चली होंगी,

સકર્મક ક્રિયાપદ

खाना

સકર્મક ક્રિયાપદનાં જે રૂપોમાં વિશેષતા છે, એટલે કે, જેમાં કર્તાને 'ने' પ્રત્યય લાગે છે તેવાં રૂપો (કર્મ સાથે આવતાં તેના લિંગ પ્રમાણે) નીચે આપવામાં આવ્યાં છે :

१. सा० भूतकाल —

[पुं०]

	ए० व०		ब० व०
१.	मैने, हमने	खाया	खाये
२	तूने, तुमने, आपने		
३	उसने, उन्होने		

[स्त्री०]

१.	मैने, हमने	खाई	खाईं
२	तूने, तुमने, आपने		
३.	उसने, उन्होने		

२ आसन्न भूतकाल—

[पुं०]

	ए० व०		ब० व०
१	मैने, हमने	खाया है	खाये हैं
२.	तूने, तुमने, आपने		
३.	उसने उन्होने		

[स्त्री०]

	ए० व०		ब० व०
१	मैने, हमने	खाई है,	खाई हैं
२	तूने, तुमने, आपने		
३	उसने, उन्होने		

(३) पूर्ण भूतकाल —

[पुं०]

	ए० व०		ब० व०
२.	मैंने, हमने		
२.	तूने, तुमने, आपने	खायाथा,	खायेथे
३.	उसने, उन्होने		

[स्त्री०]

१.	मैने, हमने		
२.	तूने, तुमने, आपने	खाईथी,	खाईथीं
३.	उसने, उन्होने		

(४) पूर्ण भविष्यत्काल —

[पुं०]

	ए० व०		ब० व०
१.	मैने, हमने		
२.	तूने, तुमने, आपने	खाया होगा	खाये होगे
३	उसने, उन्होने		

[स्त्री०]

१.	मैने, हमने		
२.	तूने, तुमने, आपने	खाई होगी,	खाई होंगी
३.	उसने, उन्होंनें		

ક્રિયાપદનાં રૂપો

संकेतार्थ —

[पुं०]

	ए० व०	व० व०
१.	मै चलता	हम चलते
२.	तू चलता	तुम, आप चलते
३.	वह चलता	वे चलते

[स्त्री०]

१. मैं चलती	हम चलतीं
२. तू चलती	तुम, आप चलतीं
३. वह चलती	वे चलतीं

उदाहरण — अगर वह मेहनत 'करता' तो पास 'हो जाता'।

આજ્ઞાર્થ

૧. વર્તમાન

तू चल	तुम चलो, आप चलिये
तू खा	तुम खाओ, आप खाइये

નોંધ: કેટલાક ધાતુઓનાં રૂપ दीजिये, लीजिये, कीजिये, पीजिये પેઠે 'जिये' લગાડી કરવામાં આવે છે.

૨. ભવિષ્ય

तू चलना	तुम चलना, आप चलियेगा
तू खाना	तुम खाना, आप खाइयेगा

હિંદુસ્તાની શીખનારને ઉપયોગી
અન્ય પુસ્તકો

	કિંમત	ટપાલ ખર્ચ
उर्दू लिपि शिक्षिका	०-१०-०	०—२—०
हिंदुस्तानी बालकहानियाँ	०—६—०	०—१—०
हिंदुस्तानी बालपाठावली	०—६—०	०—१—०
हिंदुस्तानी पाठावली—पहली (नागरी)	०—६—०	०—१—०
,, ,, ,, (उर्दू)	०-११-०	०—१—६
हिंदुस्तानी कहानी-संग्रह १ (नागरी)	०—४—०	०—१—०
,, ,, ,, (उर्दू)	छपाय छे	
हिंदुस्तानी-गुजराती कोश	४—०—०	०—८—०